

ABİD TAHİRLİ

**GENERALIN  
QAYIDIŞI**  
*(iki hissəli dram)*

**“Elm və təhsil”  
Bakı–2019**

**Abid Tahirli. Generalın qayıdışı (iki hissəli dram).  
Bakı , “Elm və təhsil”, 2019, 116 səh.**

**ISBN 978-9952-8142-1-7**

**© *Abid Tahirli, 2019***

**İştirak edirlər:**

*İsmayıl bəy Qutqaşınlı – Qəbələ sultanı Nəsrullah bəyin ortancıl oğlu, general, yazıçı- publisist*

*Bikə xanım – onun arvadı*

*Konstantin Tarxan Mourarov – Şamaxı qubernatoru, general-leytenant*

*Hacı Yəhya əfəndi – İsmayıl bəyin qardaşı, filosof-yazıçı*

*Həmzə – İsmayıl bəyin xidmətçilərindən*

*Şamaxılı kəndlilər – Cəlal, Mövlud*

*Şuşalı qonaq*

*Dəmir bəy – İsmayıl bəyin yeni ailə qurmuş qardaşı oğlu*

*Dərya xanım – onun arvadı*

*Şamaxı bəyləri – Mehdi bəy, Şirəli bəy, Mahmud bəy, Hacı Əhməd bəy*

*Qubalı qaçaqlar*

*Məktəbli uşaqlar*

*Kölgə – erməni, çar xəfiyyəsi*

## I hissə

### *I pərdə*

**Q**əbələnün sonuncu sultanı Nəsrullah bəyin əntiq əşyalarla zəngin, kitab rəfləri ilə dolu mənzilində hər kəs həyəcanlıdır. Var-gəl edənlər, girib çıxanlar, qapıdan tez-tez boylanan da var, göz yaşlarına hakim ola bilməyənlər də. Bayır da səslə-küylüdür: itlər hürüşür, uzaqdan atların kişnərtisi və at nallarının səsi eşidilir. Səs-küy tədriclə azalır, səhnə arxasından gur səslə aşağıdakı mətn oxunur:

-Qəbələ sultanı Nəsrullah bəyin oğlu İsmayılı 14 yaşında ikən bu evdən təhsil almaq adı ilə Peterburqa aparmışlar. Amma hamı bilirdi ki, boy-buxunu, yaraşığı, fitri istedadı və dərin zəkası ilə hər kəsin diqqətini çəkən İsmayıl əslində girov kimi çar hökumətinin paytaxtına aparılmışdı və Qafqazda itaətsizliyin, Şeyx Şamil hərəkətinin, Cavad xan müqavimətinin təkrarlanmaması üçün bir qabaqlayıcı tədbir idi. Peterburqda hərbi kadet məktəbinə daxil olan İsmayıl bəy təhsilini başa vurduqdan sonra Tiflis qarnizonuna xidmətə göndərilir. Rus-İran, Rus-Osmanlı müharibəsində, Qafqazda iğtişaşların yatırılmasında iştirak

edən İ. Qutqaşınlı döyüşlərdə göstərdiyi şücaətlərə görə Rus imperiyasının ali hərbi və dövlət orden, medalları ilə təltif olunur, qısa müddətdə poruçiklikdən general rütbəsinədək yüksəlir. Hərbi xidmətini Varşavada davam etdirən İsmayıl bəy burada Azərbaycan ədəbiyyat tarixində bir ilkə imza atır: “Rəşid bəy və Səadət xanım” adlı povesti qələmə alır və o dövrlərdə az qala bütün Avropanın, o cümlədən Rusiya imperiyasının yuxarı təbəqəsinin istifadə etdiyi fransız dilində nəşr etdirir. Varşavada bir müddət hərbi xidmətini davam etdirən İsmayıl bəy istefaya çıxır. Bu zaman çarın fərmanına əsasən ona Quberniya mərkəzi Şamaxıda və Qutqaşında bir neçə kənd hədiyyə olunur və həmin kəndlər vergidən azad edilir. Həmvətənlərinin həyat və düşüncə tərzini, çar üsul-idarəsinin dözülməzliyi, imperiyanın əyalətlərdə yeritdiyi amansız milli siyasət bütün həyatını çar ordusuna və imperiyasına xidmətə həsr edən İsmayıl bəyin düşüncəsində kəskin dəyişikliklərə səbəb olur. İsmayıl bəyin əhali arasında nüfuzu sürətlə artır, bununla da çar hökumətinə sədaqətinə şübhə edilməyən İsmayıl bəy haqqında imperiya əleyhinə fəaliyyət göstərməsi ilə bağlı raportlar yazılır, Tiflisə və Peterburqa göndərilir, xəfiyyə onu addımbaaddım izləyir. İsmayıl bəy bütün bunları hiss etsə də, geri çəkilmir, əksinə islamı daha dərinləndirən mənimsəməyə və doğma

xalqının dər-sərinə daha çox şərək olmağa, onlara yardım etməyə çalışır..

Mətn bitənə doğru mənzil tədriclə işıqlanır və sakitlik hökm sürür. Bikə xanım samovardan çay süzür. İsmayıl bəy pəncərə önündə qayğılı və düşüncəlidir.

**Bikə xanım:** -Ay İsmayıl, nə olub, yenə qəm dəryasında qərq olmusan? Niyə qanın qaradır?

**İsmayıl bəy Qutqaşınılı:** - Eh, Bikə buranın sönnük həyatı, insanların pərişanlığı məni sıxır, üzür, heç bilmirəm, sənə necə deyim?!

**Bikə xanım:-** Səni anlayıram. Amma darıxma. Çətin günlərin ömrü az olar. Alışacaqsan. Piterin, Tiflisin, Moskvanın, Varşavanın qaynar həyatından sonra bu yerlərin ətalətinə, sakitliyinə uyğunlaşmaq, əlbəttə ki, çətindir. Keçib gedər, ürəyini üzmə, bir qədər vaxt lazımdır. Kəklikotundan sənə çay dəmləmişəm, elə ətirlidir ki...

**İsmayıl bəy Qutqaşınılı:** -Sənin dəmlədiyən bütün çayların ətirli, yeməklərin dadlı, sözlərin şəkərdir. Mənim dərdim başqa dərddir, Bikə! Ona məlhəm, çarə tapılmır.

Bikə xanım tutulur, gözləri dolur, İsmayıl bəyə sarılır, kövrəlir (pıçıltılı səslə).

**Bikə xanım:-**Dərdimi təzələmə, İsmayıl! Övlad Allahın payıdır, məsləhət olsaydı, verərdi. Şükür Yaradanın məsləhətinə.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** - Yox, yox, məni düzgün başa düşmədin, Bikəm. Əlbəttə, düz deyirsən, övlad Allahın qismətidir. Amma məni üzən övlad dərdi deyil, bundan daha betəridir. Bilirsən ki, ətrafındakılar mənə övlad qədər doğmadır, əzizdir. Məni sarsıdan, günü-gündən belimi bükən millətimin maarifsizliyi, savadsızlığın sonsuzluğudur. Bu boyda diyarda bir- iki mollaxanadan başqa bir təhsil ocağı, üç-dörd molladan başqa hərf tanıyan bir kəs yoxdur. Hamı qəflət yuxusundadır, adamlar ətalət, cəhalət, mövhumat bataqlığındadır. Hər kəs elmdən, mədəniyyətdən, tərəqqidən bixəbərdir. Bunun axırı nə olacaq? Bax, bu fikir məni öldürür. Mən at belində imperiyanın sərhədlərini genişləndirmək üçün ölüm-dirim savaşına girəndə düşünürdüm ki, mənim xalqım əkini –biçini ilə məşğuldur, şad-xürrəm, kefi kök, əmin-amanlıqda yaşayır. Ah, necə də yanılmışam, necə də aldanmışam?!

**Bikə xanım:-** Ah, İsmayıl, sən də şikayətlənirsən? Şükür Allahın birliyinə, böyüklüyünə ki, rus, fransız, fars dillərini mükəmməl bilirsən, dünyanın hər tərəfində dostun-tanışın, hər yerdə hörmətin, izzətin var. Mal- mülk sarıdan da korluğun yoxdur. Fikir eləməkdənsə, qabağa dur, bir məktəb aç, müşkülləri həll eləməyə çalış.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** - Bikə, məni bu həyata daha çox bağlayan sənin duyğuların, ağlındır. Dedik-

lərin barədə mən neçə müddət idi ki, düşünürdüm. Sən mənim tərəddüdlərimə son qoydun. Şikayətlənməkdən fayda olmaz, zərərin yarısından qayıtmaqda xeyir var.

Bu ara Həməzə daxil olur.

**Həməzə:-** Ağam, Hacı Yəhya əfəndi təşrif buyurubdur.

Hacı Yəhya daxil olur.

**İsmayıl bəy Qutqaşınılı:** - Əfəndi, xoş gəldiniz, buyurun, yuxarı başa keçin, əyləşin. Bikə xanımın dəmlədiyi çaydan içək.

**Hacı Yəhya** (əlindəki kitaba işarə vurur):- Maşallah, çox maraqlı yazmışan, həyəcanla, birnəfəsə oxudum. Mən bu hadisə haqqında eşitmişdim, amma sən gözəl yazmışan. Deyirsən, bu kitabı firəngcəyə çevirib nəşr etdirmisən?

**İsmayıl bəy Qutqaşınılı:** - Yaxşı rəyinə görə sağ ol, əfəndim. Hə, bu kitabı Varşavada asudə vaxtlarımda firəng dilinə çevirdim. Avropada hamı firəngcə oxuyur. Deyilənə görə pis deyil. Ən böyük dəyəri isə dostum Mirzə Fətəli verib. Oxuyub bitirəndən sonra ürək sözlərini elə kitabın vərəqinə həkk edib, sevincini gizlədə bilmədiyini yazıb.

**Hacı Yəhya əfəndi:-** Min yaşa! Səninlə qürur duyuruq. Təzə nə isə yazmışan? Mənə indi oxumağa nə verirsən?



İsmayıl bəy kitab dolabına yaxınlaşır, əlyazması olan bir neçə vərəq götürür və qardaşına verir.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** - Buyur, əfəndim, bir-iki cızma-qara hekayəm daha var...

**Hacı Yəhya əfəndi:**- Həvəslə oxuyacağam. Bilirəm ki, sənin qələmin nəyə qadirdir.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** - Əfəndim, bəs sənin təzə nəyin var? "Hüsnü- xülq" çox xoşuma gəldi. Sənin fəlsəfi- əxlaqi fikirlərin məni məftun etdi.

**Hacı Yəhya əfəndi** (sözünü kəsir):- Çox tərifləmə. O əsərin davamı kimi bir risalə də yazmışam. Asudə vaxtın olarsa, oxuyarsan.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** -Böyük sevgi ilə. Əfəndim, heç soruşmursan ki, bir az bundan əqdəm Bikə xanımla nəyi müzakirə edirdik.

**Hacı Yəhya əfəndi** ( maraqla): - Nəyi?

**Bikə xanım:**- Ağa, İsmayıl bəy gecə- gündüz millətin maarifsizliyinin, ötən illərinin hədər getdiyinin xiffətini çəkir. Deyirəm ki, dərd çəkməkdənsə, dərdə əlac axtar, bir məktəb aç.

**Hacı Yəhya əfəndi:**- Vallah, sənə afərin, gəlin! Doğru buyurursan. Amma bu o qədər də rahat məsələ deyil. Əvvəla, icazə almaq vacibdir ki,, bu çox müşküldür, saniyənin müəllim tapmaq, salisən şagird toplamaq lazımdır.

**Bikə xanım:**- İsmayıl bəy çox istəsə, bacarar.

**İsmayıl bəy Qutqaşınli:** -Əfəndim, xanım haqlıdır. Bəlkə mənə icazə verərlər. Amma bu yerlərə müəllim gətirmək də çətin olar.

**Bikə xanım:-** Bir müddət özümüz müəllimlik edərik.

Həmzə daxil olur.

**Həmzə:-** Ağam, Şamaxıdan gələnlər var.

**İsmayıl bəy Qutqaşınli:** - De ki, buyursunlar.

Şamaxıdan gələnlər içəri keçir. Hacı Yəhya əfəndi ilə Bikə xanım danışa- danışa çıxırlar. Səhnədə pərdənin arxasından bir **kölgə** keçir. İsmayıl bəy Şamaxıdan gələnləri qapının ağzında qarşılayır.

**İsmayıl bəy Qutqaşınli:** - Xoş gəldiniz. İnşallah ki, xoş xəbərlər gətirmisiniz. Şamaxıdan, əkin- biçindən, mal-qaradan nə xəbərlər?

**Cəlal:-** Sağ olun ağam, işlərimiz yaxşıdır.

Amma...

Cəlal danışmağa çəkinir.

**İsmayıl bəy Qutqaşınli:-** Əgər işlər yaxşıdırsa, onda, amma nədir? Axı, bir de görüm nə olub?

**Cəlal:-** Qubernator Mədrəsədəki, sair kəndlərdəki əkin-biçin sahələrinin əlimizdən alınması ilə bağlı sərəncam imzalayıb.

**İsmayıl bəy Qutqaşınli** (qaşları çatılır, hiddətlə):  
- Niyə, nə haqla? Bəs, o kəndlər, onlar nə ilə məşğul olacaqlar?

**Cəlal:-** Ağa, vallah, biz də çaş-baş qalmışıq. Etiraz edənlərin 30- 40 nəfərini dama basıblar. Deyirlər ki, əlahəzrət imperatora asi çıxdıqları üçün bu gün-sabah Sibirə sürgün edəcəklər. Hamı danışır ki, yenə Şam tərəflərdən erməniləri gətirib bizim kəndlərdə yerləşdirəcəklər.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Bu nə rəzalət, bu nə siyasət?! Belə çıxır ki, qubernatorun işi- gücü bu yerləri müsəlmanlardan təmizləməkdən və erməniləri onların yurd-yuvalarına yerləşdirməkdən ibarətmiş.

**Cəlal** (günahkarlar kimi başını aşağı salır):- Son 30- 40 ildə Şamaxının 5-6 kəndinə tamamilən ermənilər köçürülmüş, ən münbit torpaqlar onlara verilmişdir. Yerli camaat isə Sibirə sürgün edilmişdir.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı** (çaşqın vəziyyətdə var-gəl edir):- Həyatım boyu süngü ilə, silahla imperiyaya, onun sərhədlərinin genişlənməsinə, qüdrətinin artırılmasına qulluq etdim. O isə mənim xalqıma qənim kəsilir, onun dininə, imanına, canına, malına qəsd edir. Bu dərdi dağlar da çəkməz.(Əllərini göyə qaldırır). Ulu yaradan, günahlarımdan keç, məni bağışla! Mən imperiya sərhədləri içərisində xalqımın hüzur tapacağına, dinc, sakit həyatını düşünüb silaha sarılırkən, necə də yanılmışam, ilahi! Mən imperiya uğrunda hər an canımı belə fəda etməyə hazır olmuşam. Burada isə mənim xalqımı öz evindən,

ocağından didərgin salır, onları yer üzündən silməyə çalışırlar. Aman Allah, bu zülmə necə dözmək olar?

**Cəlal:** -Ağa, mən bunları deyib Sizi məyus etmək istəməzdim. Fəqət, başqa yol da görmədim.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı** (kədərli):- Yox, yox, sən düz etdin ki, dedin! Ordudan ayrılıb bura yerləşəndən hər gün mən bunların şahidi olur, qəlbimdən qara qanlar keçir və ötən günlərimə acıyıram. Dərdimizə çarə axtarıram, çıxış yolu tapa bilmirəm. ( Üzü-nü Mövluda tutur). Sizlərdə nə xəbərlər var?

**Mövlud:**- Ağam, sağ olun sayənizdə məhsulumuz da var, müştərilərimiz də. Çox götür-qoydan sonra sizə müraciət etmək qərarına gəldik. Başqalda boyaqxanalar var, Şəkiddə də binayi qədimdən kələğayı hazırlayırlar. Bizim Şamaxıda da bunların hər ikisinə tələbat var. İzn versəniz, yardım etsəniz biz bu işlərlə də məşğul olardıq.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** - Yaxşı fikirləşmişiniz. Bu günlərdə Şamaxıya gələcəyəm. Bu barədə bir qərar verərik. Əlahəzrət qubernator Konstantin Tarxan Mourarovla görüşüb köçürülənlər barədə də danışacağam.

Gələnlər razılıq edir, çıxırlar. Bikə xanım qayıdır.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** - Həməzə, qonaqlar yol gəlirlər, onlar dincəlsin, nahar etsinlər. Sonra yola sal!

**Həməzə:** -Baş üstə ağam.

**Bikə xanım:-** İsmayıl bəy, qonaqlar nə tez getdilər?

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Ayaqüstü sözləri vardı. Amma bu qonaqlar gəlişləri ilə qanımı bərk qaraldılar, həm də ağıma bir fikir də gətirdilər.

**Bikə xanım:-** Nə oldu ki, qanın qaraldı, o nə fikirdi ay, İsmayıl?

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Qubernator sərəncam imzalayıb, yenə Şamdan Şamaxıya erməniləri köçürürlər, müsəlmanları isə bəhanələrlə Sibirə sürgün edirlər.

**Bikə xanım:-** Bu özbaşınalıq nə vaxta kimi davam edəcək?

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Belə görünür ki, bu özbaşınalıq deyil, mərkəzin siyasətidir. Hər halda sözümü Konstantin Davudoviçə deyəcəyəm.

**Bikə xanım:-** Günahımız nədir ki, cəzamız belə ağırdır. Allah yardımçımız olsun! Bəs ağına gələn fikir hansıdır, heç onu demədin?

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Hə, hə, məktəblə bağlı bir fikir gəldi, başıma. Şamaxı quberniya mərkəzidir, orada həyat daha canlıdır, oxumuşlar da nisbətən çoxdur. Quberniya mərkəzində məktəb açmaq üçün bəlkə, daha tez razılıq aldım. Məktəb açmaq üçün indi ora daha münasibdir. İlk məktəbi elə Şamaxıdakı mülkümdə açaram. Qoy, ilk məktəb Şamaxıda olsun.

**Bikə xanım:-** Sən dəryasan, İsmayıl bəy! Doğrudan da, bu, əla fikirdir! Şamaxıdan sonra Qutqaşında da bir məktəb açarıq.

**Hacı Yəhya əfəndi:-** Çətini niyyət eləməkdir, sonrası həll olunacaq. Demək ki, bizim də məktəbimiz olacaq. Mən buna inandım.

Həyətdən at kişnərtisi, at nallarının səsi gəlir. Kimsə ucadan soruşur:

-Ay qardaş, İsmayıl bəy evdədirmi?

**Bikə xanım:-** Bu kimdir, görəsən? Allah axırını xeyirə calasın.

Həmzə daxil olur.

**Həmzə:-** Ağa, bir atlıdır. Deyir, Qarabağdan, Şuşadan gəlmişəm. İsmayıl bəyə deyiləsi sözüüm var.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı: -** De ki, gəlsin!

Bikə xanım çıxır, Hacı Yəhya bəy də qardaşı ilə görüşüb gedir. Şuşalı qonaq daxil olur, təzim edir, salamladır.

**Şuşalı qonaq:-** Ağa, Qarabağ mahalında sizin adınız dillər əzbəridir. Qadan alım, bizə kömək edin. Dost- düşmən yanında xəcil olmayaq.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı: -** Axı, bir de, görüm, nə olub? Sənin dərdin nədir, nə istəyirsən?

**Şuşalı qonaq:-** Ağa, qadan alım, dərd bir deyil, iki deyil, hansını deyim?! Bizim Qarabağda əsilli, nəcabətli, elin- obanın dərdini çəkən, şeirləri dildən düşməyən Qasım bəy adlı bir şair var.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** -Qasım bəy Zakiri deyirsənmi?

**Şuşalı qonaq:-** Bəli, siz onu tanıyırsınız?

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** -Tanımaya bilərəmmi? O, bizim diviziyada Rus-İran müharibəsində döyüşüb. Gözəl , könül oxşayan şeirləri var.

**Şuşalı qonaq:-** İndi onu növbəti dəfə bir bəhanə ilə şərləyib, həbs edib sürgünə göndəriblər.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** - Bax, bu yaxşı xəbər olmadı. Ona necə qıyıblar?

**Şuşalı qonaq:-** Qasım bəy haqsızlığa, zülmə təhəmmül etmir. Qəlbindən gələnləri qələmi ilə aləmə car çəkir. Onun qoşmaları da kimlərinsə kürkünə birə tökür, düşmənləri də fürsəti fəvta vermir, fitnə- fəsadla qisas alırlar. Ümidimiz sizədir. Sizin əliniz çara çatır. Onu xilas edin, bir çətən külfəti var, sürgündə çürüməsin.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** - Qasım bəy haraya sürgün olunub?

**Şuşalı qonaq:-** O, Şuşada həbsxanada olarkən bir neçə dəfə yuxarı hökumət dairələrinə məktubla şikayət etdi, qanunsuz tutulduğunu yazıb bildirdi, amma heç bir faydası olmadı, onun şikayətlərinə ədalətli cavab verilmədi. Şair bir ilə qədər Şuşa həbsxanasında qaldıqdan sonra mühakimə olunmadan Bakıya sürgün edildi. Bakıya gəldikdən sonra Zakir dövlət idarələrində çalışan dostlarına da qanunsuz

həbs edildiyini məktubla yazıb bildirdi. Mirzə Fətəli Axundzadə, knyaz İliko Orbelianini də məsələdən xəbərdardılar. Türmədən mənə xəbər göndərüb ki, Sizi də vəziyyətdən hali edim.

**İsmayıl bəy Qutqaşınli:** - Ah, nadanlıq, nadanlıq. Məmləkətdə 3-5 xadim var, onları da bir bəhanə ilə gözdən salır, incidirlər. Qasım bəyin şeirlərini çox sevirəm, onlar mənim qəlbimi ovsunlayır, ruhumu dincəldir. Yaxşı, (bir qədər fikirləşərək) mən dostuma qarşı edilən haqsızlıq qarşısında susa bilmərəm. Bu işlə məşğul olacağam. Daha nə sözün vardı deyiləsi?

**Şuşalı qonaq:-** Naçalnik Şuşa mədrəsəsinin bir hissəsini ermənilərə ayırmaq barədə əmr verib.

**İsmayıl bəy Qutqaşınli (təəccüblə):-** Nə üçün?

**Şuşalı qonaq:-** Şuşaya yeni yerləşdirilən ermənilər üçün ictimai kitabxana yaradılması üçün mədrəsə binasını seçiblər.

**İsmayıl bəy Qutqaşınli (sarsılmış vəziyyətdə):-** Yenə ermənilər, yenə erməni köçü. Allahım, bu nə bəladır, bizi düçar etdin? Bunun sonu olmayacaqmı?

**Şuşalı qonaq:-** Ağa, mən Qaladan çıxanda eşitdim ki, Hacı Əli xanın əlindən də Xankəndini alıb, öyrüş üçün oranı da mültəci ermənilərə veriblər.

**İsmayıl bəy Qutqaşınli (çarəsiz):-** Belədə deyiblər, yersiz gəldi, yerli qaç. Pənahımız, ümidimiz sənə qalır, Allahım! Zalımın cəzasını ver, məzluma yazığın gəlsin. Şükür, uca yaradanın məsləhətinə.



(Üzünü qonağa tutur). Mən Qasım bəyin xilasını üçün çalışacağam.

**Şuşalı qonaq:-** Ağa, bu yaxşılığı heç vaxt unutmaq. Gecə-gündüz sizin üçün Allaha dua edəcəyik.

**İsmayıl bəy Qutqaşınılı:-** Qarabağ mahalına salamlarımı çatdır. Allah nəsis etsə, Şuşanı ziyarət etmək arzusundayam. Bilirsənmi niyə? Mən Polşada xidmət edəndə Qafqazda xidmət edən bir zabıt dostum həmişə Qarabağdan- Şuşadan heyranlıqla bəhs edərmişdi. O, Qarabağın ecazkar təbiətindən, insanların mehribanlığından, qonaqpərvərliyindən danışmaqdan yorulmazdı ( nə isə yadına düşübmiş kimi). Hə, bir də deyərmiş ki, burada hamı sanki musiqi ilə nəfəs alır, balacanın da, böyüyün də bənzərsiz, ecazkar səsi var ( sınaıçı nəzərlə). Zabıt düz deyirmi?

**Şuşalı qonaq ( başını aşağı salır, astadan):-** Ağam, Siz bizə qonaq gəlin, özünüz şahid olun. Yəqin Qarabağın suyundan, havasındandır.

**İsmayıl bəy Qutqaşınılı:-** O sudan sən də içirsən, o havadan sən də udursan. Sənin də səsin, oxumağın varmı?

**Şuşalı qonaq ( başını aşağı salır, astadan utancaq görkəmlə):-** Ağam, mən ustadların yanında səsimi çıxarmaram. Elə-belə hərdən zümzümə edərəm.

**İsmayıl bəy Qutqaşınılı:-** Burda ki, ustad yoxdur. Bir züm-zümə et, kefirmiz açılınsın (üzünü qapıya

tərəf tutur) Bikə, ay Bikə siz də gəlin, qulaq asın, qonağımız mahnı oxuyacaq.

Bikə xanım daxil olur.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Qarabağlıların səsinin sorağını çox eşitmişdik. İndi öz ayağı ilə gəlib, deyirəm bir dinləyək.

**Bikə xanım (sevincək):-** Yaxşı olar. Çoxdandır alnımızın qırışı açılır.

Qonaq tərəddüd etsə də, oxumağa başlayır (səhnədən "Qarabağ şikəstəsi" kədərli və yanıqlı səslə oxunur):

*Əzizinəm Qarabağ,  
Şəki, Şirvan, Qarabağ.  
Aləm cənnətə dönsə,  
Yaddan çıxmaz Qarabağ.*

*Əziziyəm Qarabağ  
Qara salxım, qara bağ  
Tehran cənnətə dönsə  
Yaddan çıxmaz Qarabağ.*

Mahnı qurtarır. Hamı qonağı alqışlayır. O, görüşüb qapıdan çıxanda üzünü İsmayıl bəyə çevirir.

**Şuşalı qonaq (imdad diləyən səslə):-** Ağam, göydə Allaha, yerdə Sizə ümid edirik.

Qonaq çıxır. Həmzə onu yola salır. Bikə xanım Şuşalı qonağın sözlərindən sonra pərişan olan İsmayıl bəyə yaxınlaşır .

**Bikə xanım:-** İsmayıl bəy, qonaq nə dedi ki, kefin bu qədər pozuldu? Qara buludlar kimi doldun.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Bikəm, qəlbimdən qara qanlar necə axmasın ki, dostumu- Qasım bəyi Şuşada şərləyib həbs ediblər, türməyə salıblar. İndi onun incə qəlbi dəmir barmaqlıqlar arasında sızlayır. Hələ bu son deyil. Qarabağda da müsəlmanları sıxışdırır, erməniləri məskunlaşdırırlar.

**Bikə xanım:-** Ah, İsmayıl bəy, məmləkətimizdə zülm ərsə dirənib. Sonu da görünür. Bir tərəfdən də içimizdə çuğullar, satqınlar çoxalıb, özümüz özümü-zə qənim kəsilməmişik. Yazıq Qasım bəy bu millətin dərdindən divanəyə dönmüşdü.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Bikəm, xatırlayırsanmı, Varşavada- qürbətdə ikən ondan oxuduğum bir qoşma səni necə təsirləndirmiş, kövrəltmişdi. Gözlərinin nəmi günlərlə qurumaq bilmirdi. İndi biz Vətəndə, o qürbətdə- sürgündədir.

**Bikə xanım:-** “Durna”nı unutmaq olarmı? İki bəndi hələ də yadımdadır. Bir dinlə!

*Diyari-qürbətdə müddətə varam,  
Gecə-gündüz canan deyib ağlaram,  
Mən də sizin kimi qəribü zaram,  
Eyləməyin məndən haşa durnalar!*

*Laçın yatağıdır bizim məkanlar,  
Yavaş-yavaş gedin səsiniz anlar,  
Qorxuram toxuna ötən zamanlar,  
Sürbəniz dağılıb çaşa, durnalar!*

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** -Artıq neçənci dəfədir ki, Qasım bəy haqsızlıqla üzləşir. Belə olmaz, bu zülmə son qoyulmalıdır. Məmləkətdə dərəbəylik baş alıb gedir. Mən Tiflisə, Piterə yazacağam, kömək olmasa, özüm oralara gedəcəyəm. Həməzə, ay Həməzə !

**Həməzə:-** Gəldim, Ağam, buyurun!

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** - Mirzəni tez çağır gəlsin.

**Həməzə:-** Bu dəqiqə, Ağam.- deyib çıxır.

Dəmir bəylə Dərya xanım deyə- gülə daxil olurlar. İsmayıl bəyi dalğın, kədərli görüb, duruxurlar.

**Dəmir bəy:-** Əmi sizə nə olub, qanınız niyə qaradır?

**Dərya xanım:-** Niyə bikefsiniz?

**Bikə xanım:-** Qarabağdan qara xəbər gəlib. İsmayıl bəyin dostunu, şair Qasım bəyi yenə şərləyib qazamata salıblar.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** - Siz onun haqqında, yəqin ki, eşitməmişiniz.

Dəmir bəylə Dərya xanım bir-birinə baxır, susurlar.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** - Onu tanımamağınız sizin yox, bizim günahımızdır. Bu boyda məmləkətdə ortaya çıxarılacaq 3-5 nəfər var ki, onları da tanıda bilməmişik.

Dəmir bəylə Dərya xanım başlarını aşağı salırlar.

**Bikə xanım:-** Qəm yemə, İsmayıl bəy, biz edə bilmədiyimizi bax, bu gənclər həyata keçirəcəklər.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** - Mirzə Fətəli, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Həsən bəy Zərdabi kimi özlərini millət yolunda fəda edən Vətən övladları ilə bir döv-randa yaşamaqdan qürur duymalıyıq. Amma biz?!

**Dərya xanım:-** İsmayıl dayı, axı biz niyə belə bivec, biganəyik?

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı** ( Dərya xanımın başına sığal çəkərək): - Ağillı qızım, cəmiyyət ola bilməməyimiz, əl-ələ verə bilməməyimizin tək səbəbi bəsirət gözüümüzün tutulması, maarifsizlik, savadsızlıqdır. Bütün eybəcərliklərin mənbəyi məktəbsizlikdir. Avropa məktəblə elmə, mədəniyyətə qovuşmuşdur. Məktəb olmadıqca cəmiyyətimiz kar, kor, lal kimi qalacaqdır.

**Bikə xanım:-** Ay İsmayıl, şikayətlərinlə gəncləri üzümə. (Üzünü Dəmir bəylə Dərya xanıma tutub davam edir). İndi Siz deyən, gənc ailənin işləri necə gədir, çətinliyiniz yoxdur ki? Dilləri öyrənə bilərsinizmi?

Dərya xanım başını aşağı salır.

**Dəmir bəy:-** Xanım bacı, Şükür Allaha heç nədən korluğumuz yoxdur. Hazırlığımız da qaydasın-

dadır. Artıq rus dilində sərbəst danışa bilirik. Fransız dilini də öyrənməyə başlamışıq.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** - Tiflis gimnaziyasında da yaxşı oxusanız, sizi Parisə göndərəcəyəm.

Dəmir bəylə Dərya xanım sevincək bir-birinə baxır. Mirzə daxil olur. Bikə xanım, Dəmir bəylə Dərya xanım da İsmayıl bəylə görüşüb çıxırlar.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** - Vaxt itirmədən əlahəzrət Qafqaz canişininə məktub yazıb təvəqqə etməliyik ki, şərlənib həbs olunan Qarabağlı şair Qasım bəy Zakirin azad edilməsi üçün bizə yardımçı olsun.

Səhnədə tədricən işıq azalır. İsmayıl bəy Qutqaşınlı otaqda var-gəl edə-edə diqtə edir, Mirzə məktubu yazır...

## *II pərdə*

Şamaxı qubernatoru general- leytenant Konstantin Tarxan Mourarovun

iqamətgahı. İsmayıl bəy kresloda əyləşmiş, Konstantin Tarxan Mourarov var-gəl edir.

**Konstantin Tarxan Mourarov:-** Cənab general, çoxdandır, görünmürsünüz? Nə yaxşı, bizləri yada salmışınız? Ümid edirəm ki, əhvalınız və işləriniz yaxşıdır.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Son vaxtlar Şamaxıda baş verən hadisələr məni ciddi düşündürür və narahat edir.

**Konstantin Tarxan Mourarov** (bic-bic gülümsəyir):- Son vaxtlar siz də xeyli dəyişmişiniz, bundan bizim də, Tiflisin də, Piterin də xəbəri var.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı** (gərgin və həyəcanlıdır):- Cənab general, həyat insanları dəyişir. Çox vaxt ətrafında baş verən hadisələr buna səni məcbur edir.

**Konstantin Tarxan Mourarov:-** Sözlü adama oxşayırsan, general!

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Konstantin Davudoviç, gəlin açıq danışaq. Adamların biçənəklərini əllərindən almaq, özlərini yurd-yuvalarından etmək mahalda əməlli-baçlı narazılıq yaratmışdır. Bu hal əlahəzrət imperatoru da qayğılandıra bilər.

**Konstantin Tarxan Mourarov:-** Biz qafqazlılar niyə bu qədər sadələvh oluruq? İmperiya öz sərhədlərinin təhlükəsizliyi haqqında daim düşünməli və bunun üçün gərəkən tədbirləri görməlidir.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Axı, bizim müsəlmanlar da imperiyanın sadıq təbələridir.

**Konstantin Tarxan Mourarov** (yenə bığaltı gülümsəyir):- Əlbəttə, imperiyanın tarixində ən böyük ləkə- Şeyx Şamil üsyanı, Cavad xan müqaviməti bu inamı bir qədər sarsıtdı.

**İsmayıl bəy Qutqaşınılı:-** Belə çıxır ki, indi böyük Rusiya imperiyası dinc əhalidən qisas alır?

**Konstantin Tarxan Mourarov:-** Yox, yox siz nə danışırırsınız? Erməniləri Qafqaza yerləşdirməklə imperiyaya öz sərhədlərinin etibarlı gələcəyini təmin etmiş olur. Bu işə müsəlmanların mənafeyinə toxunulmadan həyata keçirilir.

**İsmayıl bəy Qutqaşınılı:-** Ermənilər müsəlmanların əsrlərlə məskunlaşdığı kəndlərə göçürülür, biçənəkləri əllərindən alınır, etiraz edənlər Rusiyanın soyuq yerlərinə sürgün edilir.

**Konstantin Tarxan Mourarov: -** O yerlər də bizim torpaqlardır. Nə fərqi var? (kinayə ilə) Amma hər halda Sizin nigarançılığınızı mən əlahəzrət canişinə çatdıraram.

**İsmayıl bəy Qutqaşınılı: -** Ermənilərin Qafqaza köçürülməsi bəlkə bir müddət sabitliyə, əmin-amanlığa yardım edə. Amma gələcəkdə Qafqazın vulkan kimi püskürməsinə, böyük Rusiyanın çöküşünə zəmin olacaqdır.

**Konstantin Tarxan Mourarov:-** İsmayıl bəy, *əfv edərsiniz*, Siz mənimlə Osmanlı paşalarının dili ilə danışırırsınız. Görünür, onlarla tez-tez irtibat qurursunuz.

**İsmayıl bəy Qutqaşınılı:-** Əlahəzrət qubernator, mənim Sizə, sizin böyük knyaz nəslinizə, general qardaşlarınıza ehtiramım sonsuzdur. Lakin dedi-qodulara əsasən fikir yürütməyiniz məni rəncidə edir.



**Konstantin Tarxan Mourarov:-** İsmayıl bəy, mən də Sizin nəcabətli sülalənizə böyük dəyər verir, Sizin əlahəzrət imperator qarşısındakı xidmətlərinizi yüksək dəyərləndirirəm. Amma təəssüf ki, Siz irəli yox, geriyə, işığa yox, qaranlığa doğru gedirsiniz.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Qaranlıq dediyiniz yer mənim mənsub olduğum müsəlman xalqının içərisindədirsə, bu hala görə onlar günahkar deyil.

**Konstantin Tarxan Mourarov:-** Bəlkə bunda da bizi ittiham edəsiniz?

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** İki ildən çoxdur ki, Şamaxıda məktəb açmaq üçün çalışıram. Bir nəticə yoxdur. Məktəb olmayan bir məmləkət əlbəttə ki, qaranlıqda boğulacaqdır.

**Konstantin Tarxan Mourarov:-** Aha, deyəsən, indi əsl mətləbin üstünə gəldik. Bax, buna sözüm yoxdur. Gəlin əl-ələ verək, müsəlman məktəbi açaq. Budur, bir neçə gün öncə, Tiflis canişini əlahəzrət Aleksandr İnanoviçdən razılıq məktubu almışıq. Təbrik edirəm, buyurun, içə başlayın.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı (sevinir):-** Konstantin Davudoviç, gizlətməyəcəm, sözün düzü, bu xəbər məni çox sevindirdi. Amma...

**Konstantin Tarxan Mourarov (sözünü kəsir):-** İsmayıl bəy, öz aramızdır, ermənilərin Qafqaza köçürülməsi biz gürcülərin də ürəyincə deyil. Nə

etmək olar? İmperiyanın gələcək taleyi bunu tələb edir.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Sizə elə gəlir ki, imperiyanın taleyi Qafqazda ermənilərə həvalə olunur?

**Konstantin Tarxan Mourarov:-** Yox, yox, Siz məni düzgün başa düşmədiniz. Rusiya Osmanlınu zəiflətmək, Qafqazda möhkəmlənmək üçün ermənilərdən əlaltı kimi yararlanır.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Qafqazlılar buna təhəmmül edərlərmi?

**Konstantin Tarxan Mourarov:-** Edərlər, edərlər.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Tarix göstərir.

Qubernator İsmayıl bəyi yola salır.

### *III pərdə*

Şamaxı. İsmayıl bəyin mülkü qarşısında qələbəlikdir. Şamaxı bəyləri Şirəli bəy, Mehdi bəy, Hacı Əhməd bəy, Mahmud bəy və şamaxılı kəndlilər Mövlud, Cəlal qızgın söhbət edirlər. Həmzə həyət qarşısında görünür.

**Həmzə:-** Ağam gəldi, ağam gəldi!

Bəylər səslərini azaldır, sıraya düzülürlər. İsmayıl bəy həyətə daxil olur. bəylərlə görüşür.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Bəylər, xeyirdirmi?

Mehdi bəy bir qədər qabağa yeriyir.

**Mehdi bəy:-** İsmayıl bəy, biz gəlmişdik ki, Sizinlə məktəb məsələsini danışaq. Dedilər iki gün əvvəl Tiflisə getmisiniz. Qayıtmaq istəyirdik, xəbər verdilər ki, gəlersiniz biz də qərar verdik ki, Sizinlə görüşək. İndi Siz yol gəlmisiniz, yorulmusunuz, istirahət edin, müsaid vaxtınızda deyərsiniz, gəlib görüşərik.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** - Yox, yox, yorğunluq-filan yoxdur. Xoş xəbər var. Axır ki, məktəbin açılmasına icazə aldım. (Həmzəyə tərəf çevrilir). Həmzə, bir çay süfrəsi aç, bəylərlə söhbətimiz var.

**Mahmud bəy:-** İsmayıl bəy, Allah Sizi başımızın üstündən əsik etməsin, sayənizdə müşküllərimizi həll edirik.

**Şirəli bəy:-** Yardımınızla sözüümüzü yuxarılara çatdıra bilirik.

**Hacı Əhməd bəy:-** İsmayıl bəy, məktəbin tezliklə açılması üçün hər cür köməyimizi əsirgəmərik. Öhdəmizə düşəni canla- başla yerinə yetirməyə hazırıq.

İsmayıl bəyin simasında məmnunluq ifadəsi hiss olunur.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** -Şamaxıda məktəb açmaq fikrimdə yanılmadığımı görürəm, bu məni çox sevindirir. Sizin kimi bəylərlə bu işi görmək məni məmnun edir. Quberniya mərkəzini məktəbsiz təsəvvür edə bilmirəm. Bu barədə dəfələrlə Qafqaz canişini

cənab Rozenə, sonra Vorantsova müraciət etmişdim. Hər dəfə vəd edir, amma razılıq, icazə verilmirdi. Nəhayət, Piter işə qarışdıqdan sonra məsələni Tiflisdə həll edə bildik. Bununla bağlı bir az əvvəl əlahəzrət qubernator Konstantin Davudoviçlə də söhbətimiz oldu. Onu inandırmağa çalışdım ki, məktəbin qısa müddət ərzində fəaliyyətə başlaması imperiyaya heç bir təhlükə törətmir, əksinə mərkəzin tərəqqisinə yardım edəcəkdir. İndi qalır, işləmək. Mən öz evimin bir hissəsini məktəb üçün ayırıram.

**Mehdi bəy:-** İsmayıl bəy, o zaman biz nə etməliyik?

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Bəylər, sizin üzərinizə böyük işlər düşür. Müəllimləri soraqlamaqda, şagirdləri toplamaqda sizin yardımınıza ehtiyacım var.

**Bəylər bir ağızdan:-** Biz hazırıq.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Mahmud bəy, məktəbin Əsasnaməsi təsdiq edilənədək, məktəbə müdir təyin olunanadək hazırlıq işlərinə sən rəhbərlik et, digər bəylərlə də məsləhətləşin, məktəbin açılışına hazırlıq dövründə xırda ehtiyacları ödəyin. Mən isə ən qısa vaxtda məktəb Əsasnaməsinin hazırlanmasına, təsdiq edilməsinə çalışacağam.(Üzünü şamaxılı kəndli Cəlala tutur). Bir xəbərim daha var. Amma bu xəbər bilirəm ki, hamınızı rəncidə edəcək. Qubernatorla kəndlərimizə ermənilərin köçürülməsi mə-

sələsi haqqında da danışdım. Belə məlum oldu ki, o, bu işin qarşısını almaqda acizdir.

**Cəlal** (özünü saxlaya bilmir):- Ağa, belə çıxır ki, biz əlimizi-qolumuzu sallayıb durmalıyıq, onlar da bizimlə istədikləri kimi rəftar etməlidirlər. And olsun, Allaha ki, nə prikaza baxaram, nə də çara! Bir bu çatmırdı ki, mənim dədə- baba ocağında erməni otursun, mənim ölüşümdə donuz eşələnsin!

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Səbirli olmaq və ağılla hərəkət etmək lazımdır. Rusiya böyük dövlətləri yer üzündən silir, onunla zarafat etmək olmaz! Ulu tanrı bizə yardımçı olsun, qoca tarix bizi utandırmasın! Haydı bəylər, iş dalınca, hərəkət etmək, çalışmaq vaxtıdır. Məktəblə başlayaq, məktəb bizi işıqlı və düz yola çıxaracaq!

Həmzə gəlir, ermənilərin köçürülməsinin davam edidiriləcəyi ilə bağlı xəbər bəyləri pərişan etsə də, məktəbin açılacağı onları əməlli-başlı sevindirmişdi. Bəylər bu münasibətlə bir-birini təbrik edir, İsmayıl bəyin ünvanına dualar söyləyirlər və çıxırlar.

**Həmzə:-** Ağam, Dəmir bəylə Dərya xanım buyurublar.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Yaxşı ki, gəldilər. Onlar üçün çox darıxmışdım.

Dəmir bəylə Dərya xanım daxil olur. İsmayıl bəy onları salamlayır, qucaqlayır, əyləşmək üçün yer göstərir.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** -Gözümün işıqları, arzularımın, ümidlərimin fidanları kaş biləydiniz, sizi görməyimə necə şad oldum?! Yolda çətinliyiniz olmadı, yorulmadınız? Qutqaşından kiminlə çıxdınız? Bəs faytonçu hanı?

**Dəmir bəy:-** Əmi, faytonsuz, yəhərli atlarla çox rahat gəldik. Amma çaylarda su çox idi. Deyəsən, Dərya xanım bir az qorxdu.

Dərya xanım başını aşağı salır.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** - Mənim ağıllı, gözəl Dəryam sudan qorxarmı? Amma təzə gəlini nahaq yəhərli ata mindirmisən, Dəmir!

**Dəmir bəy:-** Əmi , o özü belə istədi. Biz də zidd getmədik.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** -Həmzə, uşaqlar yol gəliblər, sən bir süfrə aç, mən də ikinci namazını qılıb gəlirəm.

**Həmzə:-** Baş üstə , Ağam!

**Dərya xanım:** - İsmayıl dayı, biz sizi görməyə gəldik, bir azdan qayıdacağıq, süfrəyə ehtiyac yoxdur.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı (sözünü kəsir):** - Gecəni qalıb, sabah sübhdən çıxarsınız. Qaranlıq düşür, bundan sonra yola çıxmaq gecdir.

Səhnə fırlanır. Həyətdəki süfrə arxasında İsmayıl bəy, Dəmir bəylə Dərya xanım əyləşmişlər.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** -Hə, gənclər, indi danışın, görüm, necəsiniz, Qutqaşında nə var, nə yox, Bikə xanım necədir, çox darıxmır ki?

**Dəmir bəy:-** Əmi, hamının salamı var, əmi-dostu da yaxşıdır. Sizə bir şad xəbərimiz var!

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** - Deyirəm axı, sözlü adama oxşayırsınız. Hansınız deyəcəksiniz?

**Dərya xanım:** -İsmayıl dayı, muştuluğumu verin. Tiflisdən Sizin məktubunuza cavab gəlib, Dəmir bəyi Tiflis qəza məktəbinə qəbul ediblər. Bu da məktub. Bikə xanım dedi ki, bu xəbəri İsmayıl bəy eşitsə, çox sevinəcək. Odur ki, atları yəhərləyib gəldik.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** -Çox sevindim, həyəcanlandım. Bax, bu həqiqətən şad xəbərdir. Dəmir, sənənin gələcəyinə ümidim çoxdur. Dərslər nə vaxt başlayır? Xeyirli, uğurlu olsun, qardaşoğlu!

**Dəmir bəy:-** Əmi, buna görə Sizə borcluyuq, sayənizdə məktəbə qəbul olundum. Çalışacağam ki, inamınızı doğruldum. Dərslər 10 gün sonra başlayır.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** -Sən tək gedəcəksən? Bəs Dərya?

**Dəmir bəy:-** Hələlik tək gedirəm. Tiflisə yerləşdikdən sonra Dəryanı da aparacağam. O vaxta kimi Dərya rus dilini daha yaxşı öyrənəcək, o da Qızlar məktəbinə qəbul olar.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı (dərindən ah çəkir):** - Niyə mənim millətimin bir məktəbi yoxdur ki,

gənclər öz məmləkətimizdə təhsil alsın. Vallah çəkilsəsi dərd deyil. Sair millətlərin övladları, fərqi yoxdur, oğlan, ya qız təhsil alır, yetişir, irəli gedir, biz hələ iməkləyirik. Məktəbsizlik böyük bəladır.

Dərya xanım kövrəlir, İsmayıl bəyə sarılır.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** - Dərya qızım, kədər-lənmə, buz qırılıb, əriyəcək, sən , səndən sonrakılar da oxuyacaq. Oxumağına hələlik evdə davam et. (Dəmir bəyə) Dəmir, sən də Tiflisdən uyğun kitabları tapdıqca, Dəryaya göndər, məşğul olsun, hazırlaşsın.

**Dərya xanım:** - İsmayıl dayı, mən Qutqaşında qonşu qızlara əlifbanı, rus dilini öyrədirəm.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** -Mənim gözümün nuru, sizə baxdıqca, fərəhlənirəm, cəmiyyətimizin gec-tez zülmətdən, cəhalətdən qurtulacağına inamım artır.

**Dərya xanım:** - Həmişə deyirsiniz ki, Avropa bizdən çox irəlidir. Bizdən onların fərqi nədir ki?

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı** (dərindən köks ötürür):  
- Avropada elm, mədəniyyət çox tərəqqi edibdir. Onların saysız- hesabsız məktəbləri, müəllimləri, yazıçıları, şairləri, rəssamları, heykəltəraşları, bəstəkarları, alimləri, qəzet-jurnalları var. Orada demək olar ki, hamı kitab oxuyur. İnsanlar məqamından, mövqeyindən, mənəbindən asılı olmayaraq, dövlətin qayda-qanunlarına riayət edir, dərəbəylik yoxdur. Oğurluq, kiminsə malına, canına təcavüz yolverilməzdir. Cəmiyyətə ədalət hissi, humanizm hakimdir.



Avropanı dillə tərif etmək çox müşküldür. Amma oranın naqisləri də var. Əlaxüsus, əxlaq, ailə, valideyn- övlad münasibətləri qan qaraldıcıdır. Biz qoca Avropadan yaxşılari əxz , pisləri rədd etməliyik.

**Dərya xanım:-** İsmayıl dayı, onlar müsəlmandır?

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** -Yaralı yerimə duz basırsınız. Avropalılar xaçpərəstdirlər. Dərd burasındadır ki, biz özümüzə “müsəlmanıq”- deməklə kifayətlənirik, amma onun dəyərlərini bilmirik, şəriətin şərtlərinə, tələblərinə əməl etmirik. İslam bizi ədalətli, dürüst, təmiz, elmi olmağa dəvət edir. Amma biz bunlara riayət edirikmi?!

İsmayıl bəy Qutqaşınlının halı pisləşir, ürəyini tutur. Dəmir bəylə Dərya xanım həyacanlanır.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** - Narahat olmayın, keçib gedər. Dərdimi anlatdıqca kədərım böyüyür.

**Dərya xanım:-** Əmi, bizim xilas yolumuz yoxdurmu?

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** - Var qızım, var. Məktəb nicat yolumuzdur. Məmləkətdə mollaxanalarla yanaşı məktəblər açılmalıdır, fiqlə, bəlağətlə bərabər kimya, fizika, cəbr, coğrafiya, astronomiya fənləri də öyrədilməlidir. Bu milləti qaranlıqdan yalnız məktəblə çıxarmaq olar. Bilirəm ki, bu yolda biz nə edə bilərik barədə düşünürsünüz.

Dəmir bəylə Dərya xanım eyni vaxtda başlarını tərpedərək İsmayıl bəyin sözünü təsdiqləyir.

**İsmayıl bəy Qutqaşını:** - Hələlik sizin üzərinizə iki vəzifə düşür. Birincisi, özünüz yaxşı oxumalısınız, ikincisi getdiyiniz hər yerdə elmlə olmağın faydasını anlatmalısınız. Məktəbin açılması ilə Şamaxı bəyləri ilə birlikdə mən məşğulam.(Dəmir bəyə) Xanımına diqqət et, soyuqdan qoru. Atları çapıb yormayın. Yolda istirahət edin. Körpə dünyaya gələndək xanımı uzaq səfərlərə götürmə. Qutqaşında hər kəsə salam deyin. Bikə xanıma deyin ki, darıxmasın, 3-4 günə gələcəyəm.

**Dəmir bəy-** Əmi, əmin olun ki, sizin hər tapşırığınız bizim üçün dəyərlidir və onlara əməl edəcəyik. Özünüzdən muğayat olun!

**Dərya xanım-** İsmayıl dayı, tez qayıdın, sizi səbirsizliklə gözləyəcəyik.

Görüşüb ayrılırlar.

#### *IV pərdə*

Şamaxı. İsmayıl bəyin mənzilindəki otaqların birində müxtəlif yaşlarından olan uşaqlar döşəməyə sərilmiş palazın üstündə bardaş qurub əyləşiblər. Üz-gözlərindən həyəcanlıdırlar.

**I uşaq:-** Dərsi burada keçəcəyik?

**II uşaq:-** Yox, bura bəyin öz evidir.

**III uşaq:-** Siz bilmirsiniz, dədəm deyirdi ki, bəy öz evini məktəbə çevirib.

IV uşaq:- Bura dərsexanəyə oxşamır. Nə çubuq var, nə falaqqa.

**I uşaq:-** Yəqin, molla özü ilə gətirəcək.

**II uşaq:-** Bəlkə heç döyən molla deyil.

**III uşaq:-** Siz bilmirsiniz, dədəm deyirdi ki, bizə bəyin özü dərs deyəcək, nə çubuğu olacaq, nə də falaqqası.

**I uşaq:-** Mənim hafizim rəhmətə getməsəydi, indi mən Quranı oxuyub başa çatmışdım.

**II uşaq:-** Mən hələ “əlif”, “be”ni də bilmirəm.

**III uşaq:-** Dədəm deyirdi ki, burada urusca da öyrənəcəyik.

**IV uşaq:-** Necə, necə, urusca? Onu kim deyir? Bir elə o qalmışdı. Urusca Quran oxuyacağam, urusca azan verəcəyəm, yoxsa, urusca dua edəcəyəm?!

İsmayıl bəy, Mahmud bəy daxil olurlar. Şagirdlər ayağa qalxıb salam verirlər.

**Mahmud bəy:-** İsmayıl bəy, hələlik 4 nəfər toplaya bilmişik. Bütün şəhərə elan etmişik. İnşallah, daha bir neçə nəfər tədriclə gələr.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Bunlardan hansı sənin övladındır?

Mahmud bəy başını aşağı salır.

**Mahmud bəy:-** Bizimkilərin birinin 12, o birinin 14 yaşı var. Molla yanına gedirlər. Xanım deyir ki, uşaqların yerini, əlini –ayağını soyutma, dərslər başla-

sın, baxaq görək necə olur, sonra göndərərək. Amma gətirəcəyəm, lap döyə-döyə də olsa, gətirəcəyəm.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı** (uşaqlara): -Uşaqlar, xoş gəlmisiniz. Bu gündən siz bizim bu məktəbin şagirdləri hesab olursunuz. Hələlik dərsləri mən deyəcəyəm. Yaşlarınız çox fərqli olsa da, əlavə uşaqlar gələndək bir yerdə dərs keçəcəyik. İndi deyin, görüm, bu vaxta kimi mollaxanaya gedən olubmu, nə öyrənmisiniz?

**I uşaq:** - Mən əlifbanı bilirəm.

**II uşaq:-** Molla məni döydüyü üçün onun yanına getmədim.

**III uşaq:-** Dədəm deyir ki, sən hər şeyi bilirsən.

**IV uşaq:-** Mənim başıma heç nə girmir.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** -Biz əlifbadan başlayırıq. Ana dilimizi öyrənərik. Riyaziyyat, coğrafiya, fizika , kimya fənlərini də keçəcəyik.

Uşaqlar gülüşür.

**IV uşaq:-** Ana dilimizi bilirik, axı. Vallah, o birilər nədir ki, heç adları yadımda qalmadı.

**I uşaq:-** Mən onlar haqqında eşitmişəm. Elə maraqlıdır ki...

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** -Əlbəttə, oğlum, əsas başlamaqdır, yavaş-yavaş öyrənəcəksiniz. Ən əsası odur ki, sizin oxumağa həvəsiniz var.

**II uşaq:-** Mən molla olmaq istəmirəm.

**Mahmud bəy:-** Böyüklər danışanda onun sö-zünü kəsməyin.

**II uşaq:** Yox, mən molla olmaq istəmirəm. Mollalar həmişə bir- biri ilə dalaşır, söyüşür, istəmi-rəm molla olmaq.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** - Siz oxuyun, böyüdük-cə biləcəksiniz ki, hansı peşə sizə uyğundur.

Həmzə daxil olur.

**Həmzə:-** Ağam, Qarabağdan qonaq var.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** - Mahmud bəy, sən uşaqlarla bir qədər məşğul ol, mən bir azdan qayı-dıram.

Səhnə fırlanır. Otaqda Şuşalı qonaq var. İsmayıl bəy daxil olur.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** - Xoş gəlmisən. Qara-bağda nə var, nə yox? Qasım bəy necədir? Səhhəti düzəldimi? Daha onu incitmirlər ki?

**Şuşalı qonaq:-** Bəy, qadan alım, Allah sizdən razı olsun. Bütün Qarabağ mahalı sizə dua edir. Siz olmasaydınız, Qasım bəy zindanlarda, sürgünlərdə çürüyəcəkdi. Sürgündən qayıtdığı 3 gündür. Xəstədir, heç halı yoxdur, arıqlayıb, çöpə dönüb. Dilindən düşmürsünüz, gecə-gündüz sizə alqış edir.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:** - Gərəkdir ki, hamı onun qulluğunda dursun. Hər kəs bacardığını ondan əsirgəməsin.

**Şuşalı qonaq:-** Naçalnik buyurub ki, onunla heç kimin işi olmasın, o generalın adamıdır.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı** (başını bulayır): - Naçalnik yanılır. O tək cə mənim yox, xalqın adamıdır. Nadanlıq, cahillik və cəhalət ən böyük düşməndir.

**Şuşalı qonaq:-** Bəy, bu gəlişimdə sizdən bir umacağım yoxdur. Qasım bəy sizə bir namə göndərib, onu gətirmişəm (Kağızı İsmayıl bəyə uzadır).

İsmayıl bəy Qutqaşınlı məktubu maraqla açır, ürəyində oxuyur. Səhnə arxasından Qasım bəyin İsmayıl Qutqaşınliya ünvanlandığı şeir gur səslə oxunur:

*Bu əhldən mehribanlıq görmədim,  
Məgər bizə ola o yandan mədəd.  
Qutqaşın tərlandı, Şəki şəhbazi,  
Sakini-biladi-Şirvandan mədəd.*

*Qarabağ əşxası yeksər yağıdır,  
Əvvəldən axıra zülm ocağıdır;  
Bir gecədə canavarlar dağıdır  
Olmasa kəlləyə çobandan mədəd.*

*Nücbələr qədrin bilir nücbə,  
Əxlaqına, atvarına mərhəbə!  
Daş-daş üstə durmaz aləmdə əsla  
Dəyməsə insana insandan mədəd.*

*Fəzayi-möhnətdə qalmışam möhtac,  
Uşaqlarım olub vətəndən ixrac;  
Təbibi-haziqsən, eylə bir əlac,  
Yoxdur mana özgə dərmandan mədəd.*

*Yığılsa bir yerə yüz alinəsəb,  
Danışığın mənat, sözüün müntəxəb;  
Aləm bilir bivasitə, bisəbəb  
Müşküldür arizə divandan mədəd.*

*Həzrəti İsmail olsun dəlilin,  
Yetiş imdadına piri-əlilin;  
Necə fərzəndinə ol dəm Xəlilin  
Cəbrail gətirdi qurbandan mədəd.*

*Çərxi-fələk salmış məni bu halə,  
Malü mülküm tamam getdi zəvalə;  
Qaidədir şərməndeyi-əyalə  
Yetişir sahibi-ehsandan mədəd.*

*Gəlməyib mütləqə ruyi-zəminə  
Tab edən mənim tək qəza gəminə;  
Zövrəqi-əltafın dili-həzinə,  
Gümanım var, verə tufandan mədəd.*

*Namərd atəyindən tutasan yüz il,  
Etibarım yoxdur həll ola müşkül;*

*Olsa, olacaqdır dərdinə, ey dil!  
Xələfi-Nəsrullah Sultandan mədəd.*

*Zakirəm həmişə sən tək sərvarə,  
Xoş göstərsin səni xaliq nəzərə;  
Eyb etməz alişan üməralərə  
İstəmək duayi-pirandan mədəd.*

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı** (dərin düşüncələrlə Şuşalı qonağa): - Qasım bəy mənim xırda əməyimə yüksək dəyər verib, sağ olsun. Amma o daha böyük diqqətə və qayğıya layiqdir. Gələcək nəsil öz böyük şairinin abidəsini ucaldacaq, onu incidənləri, əzənləri qınayacaq. Şairə salamlarımı və ehtiramımı çatdır. (Həmzəyə) Qonağı layiqli yola sal.

**Həmzə:** - Baş üstə, Ağam!

Şuşalı qonaq təzim edib çıxır, Həmzə də çıxır. Səhnə arxasından səs:

Bu görüşlərdən sonra Tiflisə, Qafqaz canişinliyinə və Peterburqa çarın ünvanına İsmayıl bəy Qutqaşınlının fəaliyyəti ilə bağlı rəsmi raportlar və donoslar axışmağa başladı. Rəsmi sənədlərin birində deyilirdi: “ **Şamaxı quberniyasında varlı mülk sahibi general İsmayıl bəy Qutqaşinski yaxşı əqli qabiliyyətə və müəyyən dünyəvi təhsilə malikdir. Həcc ziyarəti zamanı İstanbulda xeyli müddət dayanması, Osmanlı paşaları ilə dəfələrlə görüş-**



məsi, yerli mühitin və nüfuzlu din xadimlərinin təsiri onun həyat tərzinə, təfəkküründə ciddi dəyişikliklər yaratmışdır. O, saqqal saxlayır, bütün dini ayinləri tam dəqiqliyi ilə yerinə yetirir. Rus məmurları ilə əlaqələrini davam etdirməsinə və öz mülahizələrində sadıq təbəəlik hisslərini büruzə verməsinə baxmayaraq, artıq bizim hökumətimizə rəğbət bəslədiyinə, əlbəttə ki, mümkün deyildir". Bu müraciətlərdən sonra İsmayıl bəyin hərəkətlərinə göz qoyulması ilə kifayətlənmədi, xəfiyyə onu addım-baaddım izləməyə başladı.

### *V pərdə*

Dağların qoynunda əsrarəngiz bir mənzərə. Dəmir bəylə Dərya xanım çəmənlikdə əyləşmişlər. Atlar görünür.

**Dəmir bəy:-** Dərya, yol səni çox yormur? Qutqaşına az qalıb, hava qaralmamış çatarıq.

**Dərya xanım:-** Yox, ay Dəmir, nə yorulmaq, sən ki, bilirsən, mən at çapmağı çox xoşlayıram. Həm də səninlə ( nazlanır).

**Dəmir bəy** (Dərya xanımın əlindən tutur):- Dərya, səninlə çox xoşbəxtəm, ancaq gələcək taleyimiz üçün narahatam, kəndlərimizi, el- obalarımızı gəzib dolaşdıqca cəhalət içində boğulan insanlarımızı görürəm qanım qaralır, adamların pərişan, yazıq,

çarəsiz görkəmi sinəmi dağlayır, qəlbimi paramparça edir, bədbinləşirəm. Doğrudur, əmimin ümidlə dolu söhbətlərini dinlədikcə eynim açılır, sabaha inamım artır amma o, təkdir, köməksizdir.

**Dərya xanım:-** Dəmir, elə demə. Bəs Bikə xanım, sən, mən, qardaşları? Gördünmü, əmimiz Şamaxı bəylərindən də razılıq edirdi. Deməli, o, tək deyil. Uzaq məsafə birnəfəsə qət olunmaz. Səbirlə, amma əzmlə işləməliyik.

**Dəmir bəy:-** Ah, Dərya, sən nə qədər güclü və gözəlsən! Sən mənim ruhumun qidasısan. Heç bilmirəm, Tiflisdə sənsiz necə dözəcəyəm?!

**Dərya xanım:-** Dəmir, mən də sənsiz darıxa-çağam, qəlbim daim səninlə vuracaq. Onunla təsəlli tapacağam ki, sən bizim səadətimiz, gələcəyimiz üçün uzaqlardasan, oxuyursan. Sən təkcə bir ailənin, bir evin yox, bütün elin- obanın nicatısan!

**Dəmir bəy:-** Dərya, sən danışıdıqca özümü o qədər güclü hesab edirəm ki, sanki bu dağları da yerindən tərpədə bilərəm.

**Dərya (gülür):-** Mən sənə inanıram. Bilirəm ki, öz sevgin üçün hər işə qadirsən! Sən əmimizin “Rəşid bəy və Səadət xanım” kitabındakı qəhrəman kimisən! Cəsur və sadıq sevgilim! Sən mənim igid Rəşidimsən!

**Dəmir bəy (çəmənləkdən bir çiçək dərir və Dəryaya verir):-** Dərya, sən də mənim Səadətimsən! Bu çiçək kimi gözəl, zərifsən, həm də güclüsən.

İki –üç nəfər qaçaq- quldur libasında qəfildən, qışqıra –qışqıra səhnəyə çıxır.

**I qaçaq** ( nisbətən yaşlı):- Tərpənməyin, əllərinizi qaldırın!

**II qaçaq:-** Elə axtardıqlarımızdır, şapkasına bax! Rus köləsi!

**III qaçaq** ( birinciyə):- İcazə ver, bunu gəbərdim.

**Dərya xanım:-** Dayanın, siz kimsiniz? Bizdən nə istəyirsiniz?

**I qaçaq:-** Biz Şeyx Şamilin nəvələri, Cavad xanın övladları, Molla Nurun silahdaşlarıyıq!

**II qaçaq:** - Biz sizin kimi satqınların qənimiyik, bu dağların, bu yerlərin əsl sahibləriyik.

**Dəmir bəy:-** Əli yalın adamların, hamilə qadının üstünə bağırmaq, qənimi olmaq rahatdır. Başımdakı şapkaya görə mənə satqın deyirsən! Sənin papağına dediklərin yaraşır mı? Kişi olan kəs meydana belə girməz!

**II qaçaq:** - Kəs səsini, gəda! Qurban olasan, yanındakına, yoxsa, ağına, bozuna baxmazdım.

**I qaçaq:-** Kimsiniz, haradan gəlib hara gedirsiniz?

**Dəmir bəy:-** Bu, sizlik deyil. Sizə nə lazımdırsa, onu deyin.

**II qaçaq:-** Dilini nə kəsərdim!

**Dəmir bəy:-** Pul- para istəyirsinizsə, alın rədd olun!

**I qaçaq:-** Belə rahatlıqla gedə bilməzsiniz. Sizi əsir götürəcəyik. Sizin kimi satqınların əli ilə qazamata salınan, katorqaya göndərilən dostlarımızla sizi dəyişəcəyik.

**Dərya xanım:-** Siz nə danışırırsınız? Biz heç kimə satılmamışıq, heç kimi qətlə yetirməmişik. Şamaxıdan gəlir, Qutqaşına- evimizə gedirik. Buraxın, bizi!

**I qaçaq:-** Şapkadən görünür ki, ruslarla oturubdurursunuz. Bizə də bu lazımdır. İndi qubernatora xəbər edəcəyik ki, adamlarınızı əsir götürmüşük, bizimkiləri buraxın, biz də bunları azad edək.

**Dəmir bəy:-** Biz nə qubernatoru, nə də o bizi tanıyır. Bizə görə onlar sizə heç bir toyuq da verməzlər! Buraxın, gedək! Qubernatorla haq- hesabınızı özünüz çəkin.

**I qaçaq:-** Yəni deyirsiniz ki, bu məmləkətin sizə dəxli yoxdur, hə? Bu torpağın çörəyi, suyu, havası haramınız olsun!

**Dəmir bəy:-** Sizin belə söyləməyə haqqınız yoxdur. Mən bu yerləri sizdən də çox sevirəm, onun uğrunda ölümə də gedərəm!

**III qaçaq:-** Elə isə, gəl qoşul bizə! Əlin silah tutmur? Qoşul, bizə bir yerdə qovaq yadelliləri torpağımızdan!

**Dəmir bəy:-** Mən oxumaqla, mədəniyyətlə xalqı bu qaranlıqdan qurtarmaq istəyirəm.

**II qaçaq:-** Pah, attonnan! Oxumaqla xalqı ayıldacaq! Əvvəl torpağımızı qəsb edənləri qovub çıxarmalıyıq. Dua ilə donuz zəmidən çıxmaz!

**Dərya xanım:-** Əmim deyir ki, nıcatımız, xilas yolumuz məktəbdədir.

**I qaçaq:-** Soruşmaq ayıb olmasın, əminiz kimdir, elə?

**Dəmir bəy:-** O sizin tayınız deyil ki, pusquda durub əliyalın adamlara hücum etsin, əsir götürsün.

**Dərya xanım:-** O bir dağ qartalı, bir fatehdir. Döyüşlərə aslan kimi girib düşməni pərən- pərən salar.

**I qaçaq (maraqla):-** Axı o, kimdir ki?

**Dəmir bəy:-** General İsmayıl bəy!

Qaçaqqlar çaşqın vəziyyətdə təəccüb və heyrətlə bir- birinə baxırlar.

**I qaçaq:-** İsmayıl bəy?! Siz onu tanıyırsınız? Siz İsmayıl bəyin qohumlarısınız?

**Dərya xanım:-** O, bizim fəxarət yerimiz, qürurumuzdur!

**I qaçaq( tez-tələsik o birilərə əmr edir) :-** Nə durmusunuz, tez bunun əl- ayağını açın!

Qaçaqqlar Dəmir bəyin əl- ayağını açır, Dərya xanıma mütəkkə uzadırlar.

**I qaçaq:-** Bəxtiniz gətirdi, İsmayıl bəyi tanıdınız, adını çəkdiyiniz. Onun boynumuzda böyük haqqı var.

Dəmir bəylə Dərya xanım nə baş verdiyini anlamırlar.

**Dəmir bəy:-** Siz qaçaqlarla İsmayıl bəyin nə əlaqəsi?

**I qaçaq:-** Bala, bu uzun hekayətdir. Sən Molla Nur haqqında eşitmişənmi?

**Dəmir bəy:-** Yox, kimdir ki?

**I qaçaq:-** Molla Nur əsarətə, zülmə, ədalətsizliyə qarşı barışmaz Qafqaz cəngavəri olmuşdur. Onun dəstəsinə Təngə dərəsində qəflətən rus qoşunu tərəfindən hücum olur. Onlar vuruşa-vuruşa geri çəkilirlər. Bu döyüşdə həmişə olduğu kimi Gülşad da vuruşur. Molla Nur arvadına deyir ki, mən bunları azdıracağam. Sən aradan çıx. Hamilə olan Gülşad ərini darda qoyub getməyi qüruruna sığışdırmır. Molla Nura təkidlə deyir ki, sən aradan çıx bilərsən. Qaç! Molla Nur Dilşadın bu arzusuna əməl etməyərək sevimli arvadına görə əsir düşür...

**Dəmir bəy:-** Bəs, İsmayıl bəyin bu məsələyə nə dəxli var?

**I qaçaq:-** Molla Nur əsir düşdükdə, dəstəsi yenidən dağlara çəkilir, Qubada üsyanlar başlayır. Çar üsyanı yatırmaq üçün Qubaya cəza dəstələri göndərir, hər iki tərəfdən də çox sayda adam qırılır.

Çar soldatları qaçaqları ələ keçirmək üçün kəndləri talan edir, kəndliləri amansızlıqla qırmağa davam edir. Bu zaman İsmayıl bəy Qubaya göndərilir. O, qırğını dayandırmağı əmr edir, kəndlilərlə, qaçaqlarla danışığa girir. Talanlara, qırğınlara son qoyulur. İsmayıl bəyin sayəsində Qubanın yüzlərlə övladı sağ-salamat qalır.

**Dəmir bəy:-** Amma siz hələ də dağlardasınız.

**I qaçaq:-**Biz bu yolu seçdik, bu yoldan dönmərik. Bu yolda itkilərimiz çox olub. Yadellilər torpağımızdan çəkilməyincə, silahı yerə qoymarıq. Ya öləcəyik, ya da onlar geri çəkiləcək.

**Dəmir bəy:-** Əmim deyir ki, rus ordusu topu-tüfəngi ilə Avropaya meydan oxuyur, onların ləşkəri hər yanı lərzəyə salır.

**I qaçaq:-** Əsarətdə yaşamaqdansa, ölüm fərzdir. Köləlik ən böyük dərddir, başa düşənə. Hamı gec-tez bunu anlayacaq. Eşitmişik, İsmayıl bəy də dinə- imana qayıdıb, çardan üz döndərib, bir kənara çəkilib.

**Dəmir bəy:-**Əmim indi Şamaxıda bəy komissiyasında mülki işlərlə məşğuldur, xeyriyyəçilik edir, məktəb açmağa çalışır, kitab yazır. Deyir, nicatımız təhsildədir.

**I qaçaq:-** Tarix kimin haqlı olduğunu göstərər. Siz azadsınız. Əminizlə görüşəndə Qubalılardan ona salamını yetirin. Şər qarışmamış, dağlardan enin.

**Dəmir bəy:-**Allah yardımçınız olsun.

**II qaçaq:** - Nə oldu, bizə qoşulmağa qorxdun?

**Dərya xanım:-** Hərənün öz yolu var. Onun yolu oxumaqdır, sizinki silah.

**I qaçaq:-** Qaranlıq düşür, vaxt itirməyin, hərə öz yoluna.

### *VI pərdə*

İsmayıl bəyin Şamaxıdakı mülkündə qələbəlikdir. Şamaxı bəyləri, digərləri Həcc ziyarətinə yola düşən İsmayıl bəyi, Bikə xanımı, Mirzəni, Həmzəni yola salmağa gəlmişdir.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Camaat, əziyyət çəkib gəlmisiniz, sağ olun. Zəhmətinizi halal edin, dualarınızı əsirgəməyin. Mən də müqəddəs torpaqda el-obamız üçün sizin, ailənizin, doğmalarınızın salamatlığı, xeyiri üçün dua edəcək, qurbanlar kəsəcəyəm.

**Mehdi bəy:-** İsmayıl bəy, Allah ziyarətinizi qəbul etsin, Allah sizi başımızın üstündən əksik etməsin. Sağ gedib salamat qayıdın.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Sağ ol, Mehdi bəy, Allah arzulayanların hər birinə bu ziyarəti nəsib etsin. Mehdi bəy, səndən ricam odur ki, məktəbdə gözün olsun. Müəllimlərin 3 aylıq məvacibini öncədən vermişəm, qısa tədarük üçün də para ayırmışam, amma yenə baxın, korluq çəkilməsin.



**Mahmud bəy:-** İsmayıl bəy, Allah ziyarətini qəbul etsin, ürəyi arxayın gedin, buradakı müşkülləri həll edərik.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Sağ olun, bəylər! Burda hər işi sahmanlamışam, Mehdi bəy, sən arpa-buğdada göz ol, sahədə, xırmanda batmasın, vaxtında anbara yığsınlar.

**Mahmud bəy:-** Öz malım kimi baxaram.

Görüşür, ayrılırlar. Səhnə dəyişir. İsmayıl bəyi Qutqaşında qarşılamaq üçün , yolda onu həyəcanla gözləyirlər.

**Hacı Yəhya əfəndi-** Xudaya şükür ki, bu günü də gördük. Nəsrulla sultan, ruhun şad olsun ki, oğluna da sənin getdiyini müqəddəs torpağı ikinci dəfə ziyarət etmək nəsb olacaq. Dəmir, oğlum o atlılar yəqin ki, əmingillərdir.

**Dəmir bəy:-** Bəli, ata, onlar olacaqlar!

**Hacı Yəhya əfəndi-** De ki, qurbanlar kəsilsin!

At kişnərtisi, nal səsi gəlir. İsmayıl bəygil görünür. Qohum-qardaşlarla görüşürlər.

**Hacı Yəhya əfəndi:-** Ay İsmayıl, bu dəfə yolunuz nə uzun çəkdi? Həmişə Şamaxıdan bir sutkaya gələrdin. Üç gündür yol gəlibsiz.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Düz buyurursan Hacı, bu dəfə ləng gəldik. Tircanda qohumlarımızın qəbrini ziyarət etdik. Fit qalasına, Basqala, Lahıca, Dəvədan dağına baş çəkdik. Girdmançayın, Göyçayçayın

sularına, ətrafın bulaqlarına, meyvə bağları və çəmənəhəhlərinə tamaşa etdik, bir az nəfəsimizi dərdik. Qalacığa, Məhəmmədəğalıya da dəydim, Nohur-qışlaqda üləmələrlə görüşdüm. Hər kəslə halallaşdım, dedim bəlkə bir də bu yerlərə dönmədim. Mən at belində Avropanın yarısını gəzmişəm, səfər, yol məni qorxutmur. Amma içimdə bir nigarançılıq var. Elə bil ki, bir qara kölgə məni addımbaaddım izləyir.

**Hacı Yəhya əfəndi (kövrəlir):-** Elə demə, İsmayıl bəy! İnşallah sağ gedib, salamat qayıdarsınız. Sən hələ bu elə- obaya çox lazımsan!

**Bikə xanım:-** Düz deyirsən, dadaş, İsmayıl bəy son vaxtlar bu sözləri ilə ürəyimizi üzür. Elə hey deyir ki, hiss edirəm, kimsə məni izləyir.

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Yox, yox, bu sözlərlə qəsdim sizi pərişan etmək deyil. Deyirəm, uzaq yoldur, nə olar, nə olmaz? Hər halda halallaşmaq vacib əməldir. Əslində ləngiməyimizin başqa səbəbi var. Hər məntəqədə bir-iki saat dayanıb yol təəssüratlarını yazırdım, yolun xəritəsini çəkirdim.

**Hacı Yəhya əfəndi (sevinir):-** Həə, bu başqa məsələ, belə de! Niyyətin nədir?

**İsmayıl bəy Qutqaşınlı:-** Qismət olsa, yol boyu –Məkkəyədək qarşıma çıxan maraqlı nə varsa, hamısını yazacağam.

**Hacı Yəhya əfəndi:** - Bax, bu mənim heç ağıma gəlməmişdi. Səfər üçün yaxşı məşğuliyyətdir. Sən, həm də yazmamış dayana bilmərsən, darıxarsan.

**Mirzə:-** Şamaxıdan bura kimi köçürdüklərim elə bir kitablıqdır.

**İsmayıl bəy Qutqaşınılı:-** Sən də şişirtmə, şikayətlənmə ay Mirzə! Köçürəcəklərin hələ qabaqdadır.

**Mirzə:-** Ağa, o qədər maraqlı yazırsınız ki, heç bitməsinə istəmirəm. Hər dağa, daşa, ağaca, hər gülə, çiçəyə, yola-irizə elə bəzək vurursunuz ki, adam oxumaqdan doymur.

**Hacı Yəhya əfəndi:** - Allah qələminə qüvvət versin, qardaş, yaz, yazdığın qalacaq!

**Mirzə:-** Ağa, bir qulaq as, gör İsmayıl bəy özünün bina etdiyi Qalacıq kəndini və ətrafını necə vəsf edir: "Göz oxşayan bağçalar və gözəl çölgələr üzüm-lüklər göründükcə keçmişdə oralarda keçirdiyimiz günlər xatirə gəlib, gələcək günümüzdə xəyal gətirəndə dünyanın işləri adama bir vəqiə kimi gəlir. Bu torpaqları mühafizə etməyə nə qədər qanlar babamız töküüb və özümüz nə qədər zəhmət çəkmişik abadan etməyə".

**İsmayıl bəy Qutqaşınılı:-** Mirzə, sən Allah bəsdir, yol üstündəyik, həm adamları yorma.

**Hacı Yəhya əfəndi:** -İsmayıl bəy, çox ilginçdir, çox yaxşıdır. Səfər boyu belə davam et, qiyamət bir xatirat alınacaq.

**İsmayıl bəy Qutqaşınılı:-** İnşallah! İndi isə ayrılmaq, yola düşmək vaxtıdır. İsmayıl bəy onu yola salmağa gələnlərlə bir-bir görüşür, sağollaşır.

### *VII pərdə*

İsmayıl bəyin mənzili. Həməzə var-gəl edir. Dər-ya xanımınla Dəmir bəy daxil olur.

**Həməzə:-** Ah, gözümlün işıqları nə yaxşı gəldiniz. Təklidən az qala ürəyim partlayacaqdı. Keçin əyləşin.

**Dəmir bəy:-** Həməzə dayı, nə xəbərlər var?

**Həməzə:-** Heç bir xəbər yoxdur. Dünən çapar bir parça kağız gətirdi (məktubu Dəmir bəyə uzadır. Dəmir bəy bir göz qırpımında yerindən sıçrayır, məktubu alır).

**Dəmir bəy:-** Bu ki, İsmayıl əmidəndir.

Hacı Yəhya əfəndi daxil olur, görüşürlər.

**Hacı Yəhya əfəndi:-** Dəmir, oğlum, nə olub belə həyəcanlısan?

**Dəmir bəy:-** Ata, İsmayıl əmidən məktub var.

**Hacı Yəhya əfəndi:-** Tez oxu, ürəyimə dammışdı. Bu gecə yuxumu da qarışdırmışam.

**Dəmir bəy (məktubu oxumağa başlayır):**

- Bismilləhir Rəhmənir Rəhim! Əziz qardaşım, Yəhya! Bu məktubu Sizə İzmirdən yazıram. Məktub sizə yetişəndə, inşallah, biz Məkkədən çıxmış olarıq.

Səfərimiz çox maraqlıdır, Allah istəyənlərə qismət etsin. Bizim üçün narahat olmayın. Bizi soruşan, qohum-əqrabalara, dost- tanışlara salam söyləyin. Hamınız üçün müqəddəs Kəbədə dua edəcəyəm. Şamaxıdan, məktəbdən nə xəbərlər var? Məktəbi sənə və Dəmir bəyə , sizi Allaha əmanət edirəm. Bir gözü-nüz onun üstündə olsun. Sənin tövsiyənlə yolboyu gördüklərimi qələmə alıram. Məncə, çox maraqlı alınır. Osmanlıda bizi böyük sevgi ilə qarşılayırlar. Osmanlı paşaları ilə söhbətlərimiz məndə unudulmaz təəssürat oyadır. Paşalar da mənə böyük iltifat göstərir, məni günlərlə qonaq edirlər.

**Hacı Yəhya əfəndi** (başını bulayır):

-Ah, İsmayıl, İsmayıl!

**Dəmir bəy** (oxumağı saxlayır):

- Nə oldu, ağam?

**Hacı Yəhya əfəndi** (kədərlə):

Yuxum çin olur.

**Dəmir bəy:**

Axı, nə oldu ki?

**Hacı Yəhya əfəndi:**

Əmin ehtiyatsızlıq edir. Yuxumda bunları görmüşdüm. Çuğullar onu addımbaaddım izləyir, xəbərləri ötürürlər. Qardaşımın başı bəladadır. Allah qorusun!

Araya dərin, hüznü sükut çökür.

**Hacı Yəhya əfəndi** (gözləri nəmlənir):

-Oxu, bala, ardını oxu.

**Dəmir bəy** ( səsi dəyişir):

-Paşalarla, buradakı müftilərlə görüşlərdən sonra dünyaya yeni nəzərlərlə baxıram. Nə isə, bunlarla sizi yormayım, inşallah, qayıdandan sonra təfsilatı ilə söhbət edərik. Dəmir bəy və Dərya xanımdan bizə ayrıca yazın. Bizdən hər kəsə çoxlu salamlar və dualar olsun. Salamət qalın.

**Dəmir bəy** (həyəcanla):

-Ağam, bəs əmim bunu bilmir ki, paşalarla görüşmək təhlükəlidir?

**Hacı Yəhya əfəndi:**

-Eh, ay oğul, onun bütün həyatı odun-alovun içində keçməmişdirmi, o, qorxu- hürkü biləndirmir?

**Dərya xanım:**

İndi bəs biz nə etməliyik? Bəlkə məktub yazıb onu hali edək!

**Hacı Yəhya əfəndi:**

-Bu, artıq gecdir. Mən getməzdən əvvəl bu barədə onunla söhbət etmişdim. Onun öz yolu, öz qisməti var. Şükür, Allahın məsləhətinə.

Həmzə bayıra boylanır.

**Həmzə:**

-Ağam, deyəsən, Mehdi bəydir, Şamaxıdan.

Mehdi bəy daxil olur. Görüşür, kefsizdir. Hacı Yəhya əfəndi və Dəmir bəydən başqa hər kəs çıxır.

**Hacı Yəhya əfəndi:**

-Mehdi bəy, qanın niyə qaradır? Məktəbdə işlər qaydasındadırmı?

**Mehdi bəy:**

-Qadoo alım, çaş-baş qalmışam. İsmayıl bəy gedəndən bir ay sonra hamının üzü dönüb. Hər gün məktəbə yoxlama gəlir. Kim dərs deyir, kim oxuyur, kim nə danışır, kim dərsdən sonra hara gedir, nə edir, vallah-billah, lap başımı itirmişəm. Bilmirəm, nə məsələdir? Quberniya idarəsinə Karapet adlı bir erməni işə götürləndən sonra aləm qarışıb. İş o yerə çatıb ki, qubernator ağa məktəbə görə bəylərlə də üz-göz olur.

Hacı Yəhya əfəndi ilə Dəmir bəy bir-birinə baxır.

**Mehdi bəy:**

--Ağa, siz də sanki məsələdən xəbərdarsınız. Bir deyin görüm, bu nə sıxma- boğmadır? Təqsirimiz, günahımız nədir, nədədir?

**Hacı Yəhya əfəndi:**

-Mehdi bəy, ürəyini üzmə, keçib gedər. Görünür, İsmayıl bəyin yoxluğu onların əl-qolunu açıb. İsmayıl bəy gələr, müşkülləri özü həll edər. Siz işinizə davam edin. İnşallah, bir-iki həftəyə İsmayıl bəy qayıdar.

**Mehdi bəy:**

-Allah yolunu açıq, ziyarətini qəbul etsin.

Hamı bir ağızdan "Amin"-deyir.

Hacı Yəhya əfəndi ilə Dəmir bəy Mehdi bəyi yola salır.

**Hacı Yəhya əfəndi:**

-Mehdi bəy, mən artıq yaşlaşmışam, uzaq yola çıxmağa halım qalmayıb. İsmayıl bəy namə yazıb ki, məktəbin üstündə göz-qulaq olaq. Bir-iki günə Dəmir bəyi göndərəcəyəm Şamaxıya. Bir yerdə baxın. Nə əyər-əksiyyə var, müşkülləri həll edin. Hökumətlə üz-göz olmayın, gəlib gedənləri, yoxlayanları mehribanlıqla qarşılayıb yola salın.

**Mehdi bəy:**

-Ağa, bizim hökumətlə nə işimiz? Yəqin arada şeytan barmağı var!

**Hacı Yəhya əfəndi:**

-Şeytan dediyin, elə o ermənidir, Karapetdir.

**Mehdi bəy:**

-Hər kəs də elə düşünür, Allah ona lənət eləsin.

**Hacı Yəhya əfəndi:**

-Biz başımızı aşağı salıb öz işimizi görək. İsmayıl bəy gəlib hər işi öz yerinə qoyar.

Hacı Yəhya əfəndi ilə Dəmir bəy Mehdi bəyi yola salır.

*VIII pərdə*

İsmayıl bəyin mənzili. Hər kəs qara libasdadır. Dərya, digər qadınlar, bir kənardə için-için ağlayır, Hacı Yəhya əfəndi, digərləri astadan bir-birinə başsağlığı diləyir, təsəlli verirlər. Səhnənin arxasından diktorun hüznü səsi eşidilir:



- Bir müddət əvvəl həcc ziyarətinə yollanan İsmayıl bəy və zövcəsi Bikə xanımın faciəli ölümü haqqında acı xəbər Ağdaş mahalından Qəbələ sultanlığına ildırım sürəti ilə yayıldı. Ziyarət boyu İsmayıl bəyi addımbaaddım izləyən erməni xəfiyyə çar hökumətinə xəbər çatdırmışdı ki, Osmanlı torpağında türk paşalarla dəfələrlə görüşən İsmayıl bəy, guya Qafqazda imperiyaya qarşı üsyan hazırlamağa razılıq vermişdir. Peterburqdan erməni çuğula təlimat verilmişdi ki, İsmayıl bəy evinə sağ-salamat qayıtmamalıdır. Xəfiyyə Ağdaş karvansarasında fürsəti fövtə verməmiş və İsmayıl bəylə xanımını zəhərləyək öldürmüşdür. İsmayıl bəyi xalqımızın, maarifimizin, tərəqqimizin düşmənləri cismən aradan götürdülər. Amma onun idealları, əməlləri ölməz və əbədidir. Onun davamçıları İsmayıl bəyin arzularını yerinə yetirmək gücündə və əzmindədirlər.

Aktyor mətni oxuduqca səhnə yenilənir. İsmayıl bəylə Bikə xanımın yanaşı qəbirləri önündə qələbəlikdir. Bütün iştirakçılar bir aradadır.

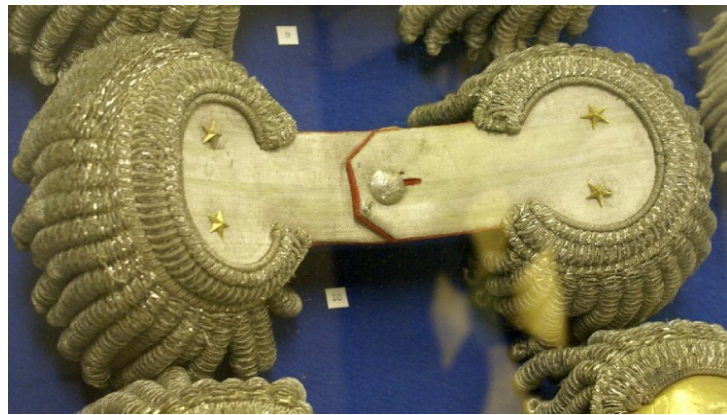
**Dəmir bəy:**

-Ruhun şad olsun, ey böyük insan! Sən həyatını, malını, mülkünü bu millətin yolunda fəda etdin, onun mədəniyyətə, maarifə qovuşması üçün fədakarlıq göstərdin. Sənin təmənnəsiz və böyük xidmətlərin heç vaxt unudulmayacaq. Sənin parlaq idealların əbədiyyən bizim yolumuza nur saçacaqdır. Sən bu

millətin qəlbində həmişəlik taxt qurmusan, bu millət  
durduqca, sən də var olacaqsan!

*Son...*

*20 fevral 2017*



## **Bir səfərin ədəbi və əbədi sədası**

İctimai-siyasi, elmi, fəlsəfi, ədəbi-mədəni dəyərləri özündə əks etdirən, yaşadan və nəsildən-nəsilə ötürən publisistika bir yaradıcılıq sahəsi kimi geniş anlayışdır və ideyasına, mövzusuna, məzmununa, məqsədinə, tərzinə, təyinatına, eləcə də dilinə, üslubuna görə çoxşaxəli, çoxplanlıdır. Bədii publisistika bu sırada özünəməxsus yer tutur və yaranma tarixi, kütləviliyi, ictimai rəyə təsir gücü, predmeti, funksiyası, dilinin canlı, obrazlı, ehtiraslı, fikir, hiss, həyəcan və hadisələri ifadə qüdrəti, problemə nüfuz imkanlarının genişliyi, nəhayət, fakta, sənədə münasibəti ilə həm jurnalistikanın digər janrlarından, həm də belletrikadan fərqlənir.

Qısaca olaraq publisistikanın keçdiyi inkişaf yoluna nəzər salaraq, Azərbaycan cəmiyyətinin tarixi inkişaf mərhələlərində publisistikada baş verən forma, məzmun dəyişikliyi izləyək.

Mübariz ruhlu, döyüşkən, qəlbə və beyinlərə hakim kəsilən, müasir anlamda qəbul etdiyimiz publisistikanın rüşeymlərini Xaqani Şirvani, M.Füzuli, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani yaradıcılığında, hətta şifahi ədəbi nümunələrdə – dastan, nağıl, aşıq şeiri, ağı və bayatılarda axtaran bir sıra müəlliflərlə mübahisəyə girişmədən, publisistikaya yeni ruh, yeni nəfəs verən, onu cəmiyyətin yüksək tribunasına çevirən M.F.Axundzadə

olduğunu qeyd edirik. Məhz bundan sonra, xüsusi ilə Həsən bəy Zərdabi tərəfindən ilk milli mətbu orqan yarandıqdan - «Əkinçi» qəzeti (1875-1877) fəaliyyətə başladıqdan sonra publisistika həm forma, həm də məzmun baxımından yeni keyfiyyətlər əxz etdi, obrazlı desək, mühitin nəbzi onunla vurmağa başladı. Sahənin ilk və fundamental tədqiqatçılarından biri prof.Famil Mehdi özünün «Bədii publisistika» əsərində («Maarif» nəşriyyatı. Bakı, 1982) bu janrın inkişafını şərtləndirən amillər, cəmiyyət həyatında onun yeri, rolu barədə tamamilə haqlı yazır: «Publisistika yalnız gündəlik qəzetlə özünə geniş meydan açar, hadisələrə cavab verər, kütlələrlə onların öz dilində danışıq bilərdi. «Əkinçi»nin nəşri Azərbaycan publisistikasının həyatla, zamanın canlı məsələləri ilə əlaqəsini möhkəmləndirdi, onu kütləviləşdirdi, publisistikaya yeni mövzular verdi, janr və forma cəhətdən xeyli zənginləşdirdi» (səh.52). Mirzə Fətəli Axundov və Həsən bəy Zərdabinin ideya, yaradıcılıq və əqidə, amal estafetini qəbul edən maarifpərvər və demokratik ziyalıların yeni dəstəsi – N.Vəzirov, Əsgərağa Gorani, E.Sultanov, M.Sidqi, F.Köçərli, T.Bayraməlibəyov, S.M.Qənizadə, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev, R.Əfəndiyev və bu kimi qələm sahibləri dövrün tələbinə və ruhuna uyğun əsərləri ilə inkişafın buxovuna çevrilmiş mövhumatı, cəhaləti, biganəliyi, fanatizmi tənqid edir, eyni zamanda

cəmiyyət üzvlərini elmə, təhsilə, mədəniyyətə dəvət edirdilər.

M.Şahtaxlı, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ceyhun və Üzeyir Hacıbəyli qardaşları, Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Haşım bəy Vəzirov kimi istedadlı ziyalılar XX əsrin əvvəllərində buraxılan «Şərqi Rus», «Həyat», «Füyuzat», «İrşad», «Molla Nəsrəddin» və s. kimi qəzet və jurnallarda mətbuat tarixinin ən parlaq səhifələrini yazdılar, publisistikamızın ən gözəl, klassik nümunələrini yaratdılar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) publisistikanın başlıca mövzusu istiqlalın qorunub saxlanması, milli dövlət quruculuğu, müxtəlif sahələrdə aparılan islahatlar, məkrli erməni-bolşevik birliyinin və erməni vandalizminin ifşası idi.

Azərbaycan publisistikası tarixində sovet dövrü maraqlı, zəngin, ziddiyyətli məqamları ilə xarakterizə olunur. Rejim və ideologiyanın tələbləri, söz, mətbuat azadlığının olmaması, senzuranın qadağaları publisistlərin yaradıcılıq fəaliyyətini məhdudlaşdırmış, əsərlərə forma və məzmun baxımından müəyyən oxşarlıq gətirmişdir. Ümumi mənzərə belə idi. Lakin bütün maneələrə baxmayaraq, sovet dövründə də həm mövzu, həm sənətkarlıq baxımından diqqətçəkən və təqdirəlayiq nümunələr də çoxdur. M.S.Ordubadi, Seyid Hüseyn, İlyas Əfəndiyev, Mirzə

İbrahimov, Mehdi Hüseyn, Süleyman Rüstəm, Səməd Vurğun, Qulam Məmmədli, Mir Cəlal, Bəxtiyar Vahabzadə, Sabit Rəhman, Əbülhəsən, Osman Sarıvəlli, Süleyman Vəliyev, Yusif Şirvan, Əvəz Sadıq, Əbil Yusifovun publisistikası həm məzmun, həm də sənətkarlıq baxımından örnək ola bilər. Səməd Vurğun publisistikanın rolundan bəhs edərkən yazırdı ki, Azərbaycan publisistikası ictimai düşüncəmizin inkişafı tarixində böyük rol oynamışdır (S.Vurğun. Azərbaycan ədəbiyyatı Sovet hakimiyyəti illərində. «Kommunist» qəzeti, 5 noyabr 1942).

Biz Azərbaycan publisistikasının yaranması və inkişaf yoluna qısaca nəzər saldıq. Bu irs zəngin olduğu qədər də aktual və əhəmiyyətlidir. Təəssüf ki, bir yaradıcılıq sahəsi kimi publisistika, onun tarixi, inkişaf mərhələləri və meylləri, toxunduğu problemlər, sənətkarlıq məsələləri əsaslı şəkildə hələ də araşdırılmamışdır. Ayrı-ayrı publisistlərin irsinə xüsusi tədqiqatların həsr edildiyini, Azərbaycan elmi-nəzəri fikrində publisistikanın bir çox aspektlərinin, xüsusi ilə bədii publisistikanın nəzəri əsaslarının fundamental şəkildə fil.e.d.prof.Famil Mehdi tərəfindən araşdırıldığını vurğulayan istedadlı, tanınmış tədqiqatçı-publisist, f.e.n. dosent Cahangir Məmmədli haqlı olaraq yazır: «Bütün bunlarla belə, publisistika – intellektual yaradıcılığın mürəkkəb bir sahəsi hələ daha dərinə və hərtərəfli tədqiqat tələb edir» (Cahangir

Məmmədli. Jurnalistikaya giriş. Bakı Universitetinin nəşriyyatı, Bakı, 2001). Doğrudan da, publisistikanın, xüsusi ilə onun elmi-nəzəri əsaslarının müasir tələblər baxımından işlənməsi, eləcə də Azərbaycan mətbuat tarixində silinməz iz buraxmış görkəmli publisistlərin irsinin tədqiqi son dərəcə vacibdir.

Bu mənada Azərbaycan realist-maarifçi nəsrinin banisi, Azərbaycanın ilk generalı, ilk general yazıçı--publisisti, Rusiya İmperator Coğrafiya Cəmiyyəti Qafqaz bölməsinin və Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyətinin ilk həqiqi üzvü Hacı İsmayıl bəy Qutqaşının (1809-1861) birinci Məkkə səfərindən sonra qələmə aldığı «Səfərnamə» adlı səyahət oçerkinin araşdırılması, dəyərləndirilməsi zəruridir və müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Ən əvvəl, bədii publisistikanın səyahət oçerki janrının ilk və klassik nümunəsi «Səfərnamə»nin taleyi və tədqiqi tarixi haqqında danışaq. Görkəmli alim, filologiya elmləri doktoru, prof.Cahangir Qəhrəmanov 1980-ci illərin ikinci yarısında nəşri nəzərdə tutulan İ.Qutqaşının «Əsərləri» üçün qələmə aldığı «Ön söz»də yazırdı: «Öz zamanında adı dillərdə dolayan, sözləri ağızdan-ağıza gəzən İsmayıl bəyin cismani ölümü onun yazılı irsinin də ölümünə çevrildi. Əsərlərinin çapına çalışmayan bu yazıçıdan, şairdən uzun illər boyu bir kimsə danışmadı, bir kimsə onu anmadı... Nəhayət, Salman Mümtaz adlı bir Simurq quşu uçub gəldi,

ədəbiyyatımızın saysız-hesabsız nəhənglərini zülmət dünyadan işıqlı dünyaya çıxardı. Adı artıq hamının yadından çıxmış o azmanlardan biri yenə bu gün haqqında qürurla danışdığımız general-mayor, Avropada ədəbiyyatımızın ilk təmsilçisi olan həmin İ.B.Qutqaşınıdır».

Azərbaycan əlyazma irsinin fədaisi prof.C.Qəhrəmanovun bu sətirləri yazarkən hansı hissləri keçirdiyini, nə qədər həyəcanlandığını, sevincdən qəlbinin necə çırpındığını təsəvvür etmək çətin deyil. Amma... Bu məqalə qələmə alınan tarixin üstündən düz 16 il sonra fədakar və istedadlı tədqiqatçı, fil.e.n. dosent, Qutqaşını irsinin qaranlıq dünyasına növbəti dəfə baş vuran üçüncü Simurq – Salman Mümtaz və Əziz Mirəhmədov işinin layiqli davamçısı – Ədalət Tahirzadə yazacaq: «İndiki Əlyazmalar İnstitutunun direktoru, görkəmli alim və vətənpərvər insan, professor Cahangir Qəhrəmanov (10.2.1927-26.6.1995) «Səfərnamə»ni nəşrə hazırlamağı, onun sözlüyünü, adlar göstəricisini və b. yaratmağı 1980-in başlanğıcında bizə tövsiyə etdi. Deyilənləri və yazıçının geniş tərcümeyi-halını hazırladıq. Cahangir müəllim bizə yardımçı olaraq bunların hamısını, eləcə də «Rəşid bəy və Səadət xanım» hekayəsini (bu əsərin də kitabda verilməsini arzulayırdı) makinada çap etdirdi. Kitabçün «Ön söz» də yazdı. Ancaq bir neçə nəşriyyat direktoruna ağız açsa da, kitabı nəşr planına



saldıra bilmədi (birinci makina nüsxəsi hansı nəşriyyatdasa itdi). Öncə dissertasiyamızla bağlı çalışmalar, sonra «Elm» və «Azadlıq» qəzetlərində, daha sonrasa təhsil sahəsindəki gərgin iş bu kitabın nəşrini bizə unutturdu.

Qutqaşınlı əsərlərinin nəşrinə bir də yalnız 1994-də vaxt tapdıq. Yazıcının əsərlərinin sanballı bir nəşrini ortaya qoymaq istədiyimizdən, kitabın makina nüsxəsini İsmayıl bəyin ən yaxşı araşdırıcılarından, ədəbiyyatşünaslığımızın azmanlarından sayılan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor Əziz Mirəhmədova təqdim etdik».

Nəhayət, Ə.Tahirzadənin səyi sayəsində İsmayıl bəy Qutqaşınlının «Əsərləri» 2003-cü ildə «Kür» nəşriyyatı tərəfindən kiçik tirajla olsa da, nəşr edildi. Burada İsmayıl bəy Qutqaşınlının Salman Mümtazın təbirincə desək, «bizim ilk və birinci olaraq Avropa təsirində yazılmış hekayəmiz «Rəşid bəy və Səadət xanım» hekayəsi, publisistikamızda ilk və klassik səyahət oçerki «Səfərnəmə», prof.C.Qəhrəmanovun yuxarıda sitat gətirdiyimiz «Ön söz»ü, Salman Mümtazın ədibin irsi ilə bağlı müxtəlif vaxtlarda dərc etdirdiyi məqalələri, kitabın tərtibçisi Ədalət Tahirzadənin «Hacı İsmayıl bəy Qutqaşınlıdan bilmədiklərimiz» adlı yazısı, ona məxsus şəxs, yer adlarının izahı, «Səfərnəmə»nin sözlüyü, digər tarixi sənədlər, materiallar, qaynaqlar toplanılmış, H.İ.B.Qutqaşınlıdan

yazan əsas müəlliflərin – Salman Mümtaz, Əziz Mirəhmədov, C.Qəhrəmanov, Nərmin Tahirzadə, Xəlil Əlimirzəyev və Ədalət Tahirzadənin fotoları verilmişdir.

İstedadlı tədqiqatçı Ə.Tahirzadə «Hacı İsmayıl bəy Qutqaşınılıdan bilmədiklərimiz» adlı məqaləsində qeyd edir ki, onun adını eşidəndə, haqqında oxuyanda, yazanda ürəyimiz göynəyir, içimiz sızıldayır. Müəlliflə razılaşmamaq olmur. Ötən əsrin 30-cu illərində milli-mənəvi sərvətimizin düşmənləri müxtəlif adlar altında ədəbi irsimizə də qənim kəsilib: əlyazmalar «təndirlərdə yandırılıb», «araba-araba kitablar çaylara axıdılıb», «şəkillər tikə-tikə edilib», «yurd-yuvası özülündən dağıdılıb». Cəfər Cabbarlıyı intihara sürükləyənlər, Cəlil Məmmədquluzadəni öz əlyazmaları ilə «isidənlər», Əhməd Cavadı, Mikayıl Müşfiqi, Hacı Kərim Sanılı, Salman Mümtazı, Vəli Xulufunu, Qantəmiri (Qafur Əfəndiyev), Hüseyn Cavid, Müznibi (Əlabbas Əhmədov), Əli Nazimi, Seyid Hüseyni, Hənəfi Zeynallını, Məmməd Kazım Ələkbərini, Yusif Vəzirovu (Çəmənəminli), Tağı Şahbazını (Simurq), Sultan Məcid Əfəndiyevi, Əmin Abidi (Gültəkin), Ömər Faiq Nemanzadəni... daha onlarca digər qələm və kəlam sahiblərini güllələnməyə, edama, sürgünə yollayanlar əlbəttə ki, Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti qarşısında misilsiz xidmətlər göstərmiş İsmayıl bəy Qutqaşınılının da irsi-

nin məhv edilməsində maraqlı olublar... və yeri gəlmişkən, bir sıra tədqiqatçılar İ.Qutqaşınlı irsinin də 1937-ci ildə yoxa çıxdığını, məhv edildiyini iddia edirlər.

Bu gün qutqaşınşünaslığın qarşısında duran aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi məqsədamüvafiqdir:

- həm Azərbaycan, həm də xarici ölkə tədqiqatçılarının qənaətinə görə, İsmayıl bəy Qutqaşınlının ədəbi irsi əlimizdə olan əsərlərlə məhdudlanmır, odur ki, bu istiqamətdə ciddi, planlı qaydada axtarışların davam etdirilməsi;

- tərcüməçi Səlimbəy Behbudovun əməyinə və əvəzsiz xidmətinə kölgə salmadan Azərbaycan realist-maarifçi nəsrin ilk nümunəsi «Rəşid bəy və Səadət xanım» əsərinin tərcüməsinin keyfiyyətinin mütəxəssis qrupu tərəfindən dəyərləndirilməsi, ehtiyac olduğu təqdirdə üzərində işlənilməsi, yaxud yenidən tərcümə edilməsi;

- orta və ali məktəb dərsliklərində İsmayıl bəy Qutqaşınlının həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə daha geniş yer ayrılması;

- jurnalistikanın nəzəriyyəsi ilə bağlı dərslik və vəsaitlərdə publisistikanın səyahət oçerkinin ilk nümunəsinin – «Səfərnamə»nin bir janr kimi dil, üslub, sənətkarlıq keyfiyyətlərinin geniş tədrisinin təmin olunması;

- Salman Mümtaz adına Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində, yaxud AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda İ.Qutqaşınli irsinə, onunla bağlı materiallara dair ayrıca fondun yaradılması;

- Moskva, Sankt-Peterburq, Varşava, Tiflis və digər şəhərlərdəki arxiv və kitabxanalardan İ.Qutqaşınlinin həyat və yaradıcılığına dair materialların surətinin toplanılması;

- İ.Qutqaşınlinin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı qeyri-dəqiq, əsası olmayan məlumatların ədəbi dövriyyədən çıxarılması, bu cür halların təkrarına yol verilməməsinin qarşısının alınması; (Məs.: Əbdül Hüseynovun «Azerbaydjantsı v istorii Rossiyi» adlı əsərində (Moskva, 2006, «Overley» nəşriyyatı) İsmayıl bəy Qutqaşınliyə həsr edilmiş məqalədə «Səfərnəmə»nin 1867-ci ildə kitab şəklində nəşr edildiyi, İ.Qutqaşınlinin Şamaxıda orta təhsil aldığı, 1871-ci ildə Şamaxıda vəfat etdiyi qeyd olunur, yaxud «Rəşid bəy və Səadət xanım» hekayəsinin bir sıra tragik Şərq əfsanələrinin – «Leyli və Məcnun», «Əsli və Kərəm»in təsiri ilə yazıldığına dair mülahizələr irəli sürülür. Bu cür mühakimələr İ.Qutqaşınli şəxsiyyəti və irsi ilə bağlı bir sıra məqamlara aydınlıq gətirməkdənsə, məsələni daha da mürəkkəbləşdirir);

- Coğrafiya və Kənd Təsərrüfatı sahəsində İ.Qutqaşınlının xidmətlərini əks etdirən materialların hazırlanması, nəşri;

- Q.Zakirin həbsdən azad olunması, ədibin Şamaxıdakı məmurluq və xeyriyyəçilik fəaliyyətinin araşdırılması;

- İ.Qutqaşınlının xatirəsinin əbədiləşdirilməsi, onun vaxtaşırı anılması üçün elmi sessiyaların, mədəni-kütləvi tədbirlərin keçirilməsi;

- «Rəşid bəy və Səadət xanım» hekayəsinin ekranlaşdırılması;

- hər b sahəsindəki xidmətlərinə görə onun təltif olunması ilə bağlı sənədlərin surətlərinin çıxarılması, adını daşıyan muzeydə «Azərbaycanın ilk generalı» guşəsinin yaradılması;

- İsmayıl bəy Qutqaşınlının fotosunun arxivlərdən, kitabxanalardan, şəxsi kolleksiyalardan tapılması;

- «Rəşid bəy və Səadət xanım» hekayəsinin ideya-bədii məzmunu, sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında demək olar ki, bütün müəlliflər əsərin bu məziyyətlərini çox yüksək və layiqincə dəyərləndirirlər. Bununla belə, Salman Mümtazın bu fikrinin – «Rəşid bəy və Səadət xanım»ın «Avropa üsul və təsirində ilk hekayə yazan ədibimiz İsmayıl bəy, ... ilk hekayəmiz də «Rəşid bəy Səadət xanım» adlı hekayəsidir» - qənaətinin ədəbi mühitdə birmənalı qəbul edilməsi;

- Podporuçikdən general rütbəsinədək yüksələn İ.Qutqaşınlının hərbi fəaliyyətinin ayrıca tədqiq olunması; (Mövzu ilə bağlı Rusiya arxivlərində (Rusiya Dövlət Hərbi-Tarix Arxivi (RQVIA), Rusiya Dövlət Tarix Arxivi (RQIA)) kifayət qədər material var).

Digər bir sıra problemlər də var ki, onlar da öz həllini tapmalıdır. Məs.: İ.Qutqaşınlının təvəllüdü və vəfatı tarixi müxtəlif mənbələrdə fərqli verilir. Maraqlıdır ki, bu zaman bəzən eyni məxəzə istinad edilir. Ə.Mirəhmədov yazır: «...qəbrinin kitabəsində təvəllüd və ölüm tarixi bu cürdür: hicri 1220-1287, səfər ayı, yəni miladi tarixlə: 1806-1869, avqust. Ə.Tahirzadə də İ.Qutqaşınlının qəbrinin başdaşındakı epitafiyaya istinad edir və yazır ki, yazıçı 1223-cü ilin Qurban bayramında, yəni 10 zilhiccədə – miladi tarixlə 27 yanvar 1809-cu ildə doğulub». «Kratkaya literaturnaya ensiklopediya»da (Moskva, 1966) İ.Qutqaşınlının təvəllüd tarixi 1801-ci il göstərilmişdir (III cild, səh.929-930).

İ.Qutqaşınlının vəfat etdiyi yer bəzi mənbələrdə Şamaxı, digərlərində Ağdaş göstərilir. Ədibin vəfatı tarixi ilə bağlı fərqli fikirlərə də (1861, 1869, 1871 və s.) bir aydınlıq gətirilməlidir.

İ.Qutqaşınlının təhsili, rus, polşa, türk, fars, ərəb dillərinə necə və harada yiyələnməsi barədə də fikirlər sənədlərdən daha çox ehtimallara əsaslanır. Bəzi müəlliflər onun Moskvada da yaşadığını yazır.

Amma neçənci ildə, hansı müddətdə o Moskvada yaşayıb? Moskvada yaşayarkən nə işlə məşğul olub? Bu suallar da cavab gözləyir.

İ.Qutqaşınlının tərcümeyi-halının bəzi məqamları «sovet nağılı» formasında təqdim olunur: Günlər gəlib keçir, illər dolanır, İsmayıl böyüyür, ancaq o fərsiz çıxır, aciz və panpaq olur. Hacı Nəsrulla beş oğlundan birini Sankt-Peterburqa girov kimi göndərməli idi. Bu zaman o özünün böyük və görkəmli oğullarını dürlü-dürlü bəhanələrlə evdə saxlayır, kiçik yaşlı İsmayıldan çar-naçar əl çəkməyə məcbur olur. Əlbəttə, tərcümeyi-halın bu şəkildə təqdimi, başqa sözlə Hacı İsmayıl bəy Qutqaşınlının «proletarlaşdırılması» yazıçının onsuz da «dumanlı» bioqrafiyasına bir qədər də tutqunluq gətirir. Görünür, bəy, sultan şəxsiyyətini, ailəsini, onların həyat və düşüncə tərzini tənqid, ifşa etmək, «ağaları» gözdən salmaq üçün İsmayıl bəyin tərcümeyi-halına da sinfi münasibət bəslənilmiş və ona da ideoloji don geyindirilmişdir.

Bu təsvir «açıq fikirli, uzaqgörən, tərəqqipərvər Sultan Nəsrullanın» şəxsiyyətinə (Hidayət Əfəndiyev. İsmayıl bəy Qutqaşınlının nəşri. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən. Bakı, 1963) kölgə salmaqla, onun İsmayıldan başqa digər övladlarının haqqında «harın bəy uşaqları» təəssüratı yaratmaqla yanaşı, Peterburqdan gələn nümayəndə maymaq, gicbəsər yerinə

qoyulur. Digər tərəfdənsə, təbii sual çıxır: 10-12 yaşlı, zəif və xəstə İsmayıl kadet məktəbinə necə daxil olur, 13-15 yaşında onu hərbi qulluğa necə qəbul edirlər?!

İ.Qutqaşınlının həcc ziyarəti bir tərəfdən Allah və bəndə qarşısındakı günahlarını yumaq kimi yozulur, digər tərəfdən və eyni zamanda onu – İsmayıl bəyi bu günahları törətməyə vadar edən çar – dövlət tərəfindən hərbi kəşfiyyat xarakterli məlumat toplamaq barədə tapşırıq verildiyi də ehtimal edilir. Əlbəttə, «Qutqaşın tərhanı»nın, «Şəki şahbazı»nın (Qasimbəy Zakir), «dərin düşüncəsi və sədaqəti» (Qafqazın baş hakimi baron Rozen) ilə ad-san çıxaran, gecə-gündüz at belində Peterburq, Varşava, Dağıstan, Urmiya, Tiflis, Çeçenistan, İrəvan, Gəncə kimi şəhərləri «su yoluna döndərən», Rusiya-İran, Rusiya--Türkiyə müharibələrində cəbhədən- cəbhəyə atılan İsmayıl bəyin səhhəti, boyu, fiziki naqisliyi haqda danışmaq yersizdir.

İ.Qutqaşınlının yaradıcılığı ilə bağlı irəli sürülən bir sıra fikirlər də suallar doğurur. Qutqaşınşünasların hamısı bu fikirdədir ki, onun bədii irsi iki əsərlə bitmir və Qutqaşınliya dair monoqrafiyalar yox dərəcəsinədir. Digər tərəfdən tanınmış tədqiqatçı Ə.Tahirzadənin «Səfərnəmə»nin əldə etdiyi yeni parça ilə başlayan tədqiqatı yazıçının öyrənilməsinin son mərhələsi adlandırılır.



İsmayıl bəy Qutqaşınlının «Səfərnamə»sinin qaralamadan Əli Mücrüm Tağızadə tərəfindən köçürməsi ilə bağlı mülahizələr də inandırıcı görünmür. Ə.Mücrüm Azərbaycan ədəbiyyatı muzeyinə satdığı 20 vərəqdən ibarət «Səfərnamə»nin əlyazmasının birinci səhifəsinə *öz xətti ilə* yazmışdır: «Əldə etmiş Əli Mücrüm Tağızadə...». Əlbəttə, İ.Qutqaşınlının kirillə qələmə aldığı «Səfərnamə»nin planındakı xətlə ərəb əlifbası ilə yazılmış mətni müqayisə edib bu qənaətə gəlmək fikrimizcə, yuxarıdakı mühakimə üçün əsas ola bilməz.

«Rəşid bəy və Səadət xanım» hekayəsindən bir parçaya diqqət yetirin: «Ey, mənim əziz və mehriban dostum, Siz ki, başıma bu balaca Asiya hekayəsini yazmaq fikrini saldınız, Siz ki, bu qədər lütfkarlıqla mənim sərf-nəhv xətdərimi düzəldirsiniz, şübhəsiz, məndən soruşacaqsınız: «Niyə bu qədər müddətdə Rəşid bəydən bir xəbər verməyib yalnız Səadətdən danışarsan?». Bu cümlələr çoxlu mühakimələr, suallar doğurur. Ən əvvəl, bu parça qəti şəkildə təsdiq edir ki, «Rəşid bəy və Səadət xanım» hekayəsi müəllifin ilk qələm təcrübəsi deyil. Heç şübhəsiz ki, o artıq yazıçı kimi tanındığından, qələm sahibi kimi səs-sorağı yayıldığından, kimsə ona bu mövzuda yazmağı təklif edir. Amma kim? Bu birmənalı şəkildə hörmətli Ədalət müəllimin söylədiyi kimi M.F.Axundzadə deyil. Çünki Salman Mümtaz haqlı olaraq,

həmin hekayə yazıldığı vaxt 22-23 yaşlı M.F.Axundzadənin Gəncədə «mollalığa hazırlandığını» yazır.

Bu şəxsin kimliyini bilmək üçün, həm də ona aydınlıq gətirmək vacibdir ki, İ.Qutqaşınlı hekayəni Azərbaycan, rus, yoxsa fransız dilində qələmə almışdır. Böyük ehtimalla bu əsər fransız dilində yazılmışdır. Nəzərə alsaq ki, fransız dili həmin dövrdə Rusiyada yüksək təbəqədə çox populyar və hakim, elitar dil sayılırdı, eyni zamanda XIX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış şöhrətli rus publisistlərinin böyük əksəriyyəti, ya tanınmış hərbi ailəsindən çıxmışdı, ya da hərbi idi, onlar isə Qafqaz həyatı ilə yaxından maraqlanırdılar. Həmin dövrdə Baş Ştabın zabitlərindən heç kim Polşaya getmək istəmirdi, ona görə istefaya çıxanlar da çoxluq təşkil edirdi (ətraflı bax: Feliks Kuznetsov. Publisisti 1860-x qodov. Moskva, «Molodaya qvardiya», 1981). İsmayıl bəyin cəsarətli addımı ona böyük nüfuz, hörmət qazandırmışdı. Odur ki, yaradıcılıqla məşğul olan və bu diyarın insanları, onların məişət və həyat tərzi ilə yaxından maraqlanan, Qafqazda xidmət edən rus publisistlərinin də bu ideyanı İ.Qutqaşınlıya verməsi ehtimal oluna bilər.

Səyahətnamələrin rus ədəbi mühitində çox populyar olduğu bir dövrdə İ.Qutqaşınlının da forma, üslub baxımından həmin əsərlərə oxşar «Səfərnamə»-ni qələmə alması ədibin rus publisistlərindən təsirlən-

diyinə dəlalət edir. Təsadüfi deyil ki, prof. Əziz Mirəhmədov da araşdırmalarında bu cəhəti xüsusi vurğulamışdır: «Qutqaşının bu əsəri keçən əsrin (XIX əsrin – T.A.) 20-30-cu illərindən başlayaraq Rusiyanın müxtəlif mətbuat orqanlarında və elmi--bədi məcmuələrində tez-tez çap olunan «yol qeydlərini», habelə Yaxın və Orta Şərqdə dəbdə olan səfərnəmə və ziyarətnamələri xatırladır». (Ə.Mirəhmədov. Qəribə tale. İ.Qutqaşın. Əsərləri, Bakı, 1967, səh.22).

XIX əsrin II yarısında öz inkişafının ən yüksək mərhələsinə qədəm qoyan rus publisistikası çöldən sərhədlərini genişləndirən, içdən çürüyən «Avropa jandarmı»nın – Rusiya imperiyasının bütün problemlərini, təhkimçilik köləliyinin və mütləqiyyət zülmünün törətdiyi fəsadları, dərd-sərini, yükünü öz çiyində çəkmişdir. Bu missiyanı heç bir bellestrika nümunəsi şübhəsiz ki, daşıya bilməzdi. Çar üsul-idarəsini, onunla bağlı cəmiyyətdə mövcud olan bütün eybəcərlikləri darmadağın edən, ictimai, inqilabi-demokratik fikri formalaşdıran, ədəbiyyatı istiqamətləndirən, publikanın zövqünü tərbiyələndirən tərəqqipərvər qüvvələri səfərbər edən rus publisistikasının ən parlaq nümunələri oxucuların hər yeni nömrəsini həyəcanla, həsrətlə, səbirsizliklə gözlədikləri «Kolokol», «Sovremennik», «Russkoe slovo», «Dela» kimi jurnallarda dərc edilmişdir. Fikrimcə, özü barədə «Mən bu dünyada

döyüşçüyəm» yazan V.Q.Belinski bir neçə sözlə bu dövr mətbuatını çox sərrast xarakterizə etmişdir: «Jurnalistika bizim dövrdə hər şeydir. Jurnal tribunadır» (Feliks Kuznetsov. Publisist 1860-x qodov. Jizn zameçatelnıx lyudey. Moskva. «Molodaya qvardiya, 1981, 336 səh.). Rus ədəbiyyatının «cəmi 107 il» mövcud olduğu (Belinski rus ədəbiyyatının başlanğıcını Lomonosovun 1739-cu ildə yazdığı «Xotinin fəthinə dair» odası hesab edirdi) bir dövrdə rus söz sənətinin böyüklüyü, gücü və qüdrətinə inanan Belinski - «əzəmətli bir qladiator» - Gertsen onu belə adlandırır – yazırdı: «Rusiyanı 1940-cı ildə görə biləcək nəvələrimizə və nəticələrimizə qibtə edirik, - o zaman Rusiya mədəni dünyanın başında duracaq, elmin də, sənətin də qanunlarını verəcək, bütün mədəni bəşəriyyətin dərin hörmətini qazanmış olacaqdır». (V.Q.Belinski. Rus ədəbiyyatı klassikləri haqqında. Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı. Bakı, 1954, 369 səh.).

XIX əsrdə rus jurnalistikasının, o cümlədən publisistikasının yarandığı qısa vaxt ərzində imperiyanın tarixində oynadığı rolu dəyərləndirmək üçün bir neçə fakta diqqət yetirmək kifayətdir. XVIII əsrdən XIX əsrin əvvəlinədək rus jurnalistikasının təşəkkül tapdığı dövrdür. Həmin vaxt ərzində çox az tirajla bir neçə mətbu orqan (ilk qəzet 17 dekabr 1702-ci ildə, «Vedomosti», 1751-ci ildə ilk jurnal «Yejemesyacınye

soçineniya, k polze i uveseleniyu slujaşıye» adı ilə nəşr edilir. Bundan əlavə, M.M.Xeraskovun, D.İ.Fonvizinin, prof.İ.Q.Reyxelin, H.İ.Novikovun, E.K.Daşkovun, İ.A.Krıllovun, A.İ.Kluşinin və H.M.Karamzinin iştirakı, redaktorluğu, nəşirliyi ilə bir neçə qəzet və jurnal buraxılmışdır) nəşr edilsə də, XIX əsrin əvvəlləri rus jurnalistikasında bir sıçrayış baş verdi. Əlbəttə, bu təzahüratı labüd edən dövrün ictimai-siyasi hadisələri, təbəddülatları, müharibələri, maarifçi rus ziyalılarının cəmiyyətdə daha fəal mövqe tutmasına təkan verirdi. XIX əsrin ilk onilliyində artıq 77 dövrü nəşr fəaliyyət göstərirdi. V.V.Voroşilovun təbirincə desək, XIX əsrin ikinci yarısı rus jurnalistikasının tam formalaşması dövrü idi. Bu vaxt artıq «Russkaya mışl», «Vestnik Yevropı», «Russkoe boqatstvo», «Russkiy vestnik», «Mir bojiy», «Jizn», «Naçalo», «Niva», «Rodina», «Vokruq sveta», «Polyarnaya zvezda», «Kolokol», «Teleskop», «Nedelya» və s. kimi nüfuzlu qəzet və jurnallar buraxılırdı. C.H.Qlink, N.İ.Qreç, A.A.Bestujev, V.K.Kjulxelbeker, F.A.Bulqarin, A.İ.Gertsen, N.P.Oqaryev, N.L.Dobrolyubov, N.Q.Çernışevski, D.İ.Pisarev, V.Q.Belinski, İ.D.Sıtn, A.S.Suvorin kimi nəşir, redaktor və publisistlər ən müxtəlif mövzuların rus mətbuatında işıqlandırılmasını təmin edirdilər (ətraflı bax: V.V.Voroşilov. Jurnalistika. Sankt-Peterburq, 2004).

Rus jurnalistikası, o cümlədən publisistikasının yaranması və inkişaf tarixinə qısaca nəzər salmağımız

təsadüfi deyil. Qaynayan, çalxalanan, ideya və cərəyanların coşduğu, toqquşduğu bir məkana, mühitə daxil olan hər kəs şübhəsiz ki, proseslərin passiv müşahidəçisi kimi qala bilməzdi, onun həyatında olduğu kimi, düşüncə tərzində də ciddi dəyişikliklərin baş verməsi labüd idi. Belə bir dövrdə narahat Rusiyanın qəlbi – Sankt-Peterburq gənc İsmayıl bəy Qutqaşını öz qoynuna aldı və bu mühit onun taleyinə əbədi möhürünü vurdu. Feodal münasibətlərinin hakim olduğu Qəbələdən böyük ədəbi, ictimai-siyasi, tarixi hadisələrin astanasında (XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəlləri) dayanan Rusiya həyatı Qutqaşının maarifçi, realist yazıçı-publisist, xeyriyyəçi kimi formalaşmasında həlledici faktor olmuşdur. İstər «Rəşid bəy və Səadət xanım», istərsə «Səfərnamə» ruhu, məzmunu, mövzusu baxımından Şərq məhsuludursa, ideya istiqaməti, üslubu, quruluşu, forması, problemə yanaşma tərzini rus və Qərb təmayüllüdür.

İ. Qutqaşının hələ «Səfərnamə»ni qələmə almadan əvvəl müxtəlif mövzularda yazdığı məktubları onun istedadlı publisist, dərin müşahidə və məntiq sahibi olduğuna dəlalət edir. Varşavada hərbi qulluqda ikən Peterburqa – general-mayor Aleksey İllarionoviç Filosofova 1875-ci il 21 mart tarixli, Gürcüstan, Qafqaz və Zaqafqaziya diyarlarının rəhbəri general baron Qriqori Vladimiroviç Rozenə 1837-ci il 14 mart tarixli, Qafqaz canişini, Novoros-

siysk və Bessarabiya general-qubernatoru knyaz Mixail Semyonoviç Vorontsova 1852-ci il 19 mart tarixli məktublarının üslubu rəsmi üslubdan xeyli fərqlidir. İ.B.Qutqaşınlı general A.İ.Filosofova yazır:

«Möhtərəm cənab Aleksey İllarionoviç!

Peterburqdan bura gələn tanışlarımın söhbətlərindən qəlbən çox məmnun olaraq bildim ki, Sizin mənə xoş münasibətiniz hələ də xatirinizdədir. Bu, mənim xoşbəxt ulduz altında doğulmağımı bağlıdır, yoxsa Araz sahillərinə, Ararata, Culfa xarabalıqlarına, Təbrizə, Urmiya gölü sahilinə və başqa yerlərə səfərlərinizdə Sizinlə yol yoldaşı olduğum o gözəl və parlaq dövr haqqında xatirələrinizləmi – deyə bilmərəm. Bəlkə də Siz saqqallı iranlıları, Xaldeyli atanı, Madame La Marinieri, Məlik Qasım Mirzənin hərəmxanasını və nəhayət, Xoyda birlikdə keçirdiyimiz günləri xatırlayanda həmin adamların arasında hərdənbir mənim surətim də təsəvvürünüzə gəlir, lakin necə olursa olsun, hər halda bu həssaslığınıza görə, məni andığınıza görə Sizə minnətdarlığımı bildirirəm.

Bununla bərabər, Sizin mənə və mənim Asiya-dan Peterburqa gələn həmyerlilərimə (xüsusən Abbasqulu Ağaya) dostcasına münasibətiniz və himayədarlığınız mənə cəsarət verir ki, bir xahişimlə sizi narahat edim».

O, məktubu belə bitirir: «Siz sussanız, mən çox nigaran qalacam; fikirləşəcəm ki, Siz mənim bu məktubumu, qarşısına çıxan hər kəsi yalvarış və rica məktubları ilə narahat edən bir adamın məktubu kimi qəbul etmisiniz və mən Sizin nəzərinizdə belə görünmək istəməzdim». Yazılanlar rəsmi məktubdan daha çox, əgər belə demək mümkünsə, bədii müraciətə bənzəyir.

Əlbəttə, İ.Qutqaşının həyatı və irsi ilə bağlı problemlər, mövzular çoxdur və onu bir məqaləyə yerləşdirmək mümkün deyil: ailəsi, Peterburqa aparılması, təhsili, müharibələrdə iştirakı, Polşa həyatı, Şamaxıdakı fəaliyyəti,.. «Rəşid bəy və Səadət xanım» əsərinin ədəbiyyatda yeri... və s. mövzular həm böyük maraq doğurur, həm də aktualdır. Bu dəfə isə biz publisistikamızın səyahət oçerki janrının ilk və klassik nümunəsi «Səfərnəmə» barədə söhbət açacağıq.

Haqlı olaraq, bir sıra müəlliflər tədqiqatçıların, xüsusi ilə AMEA-nın müxbir üzvü prof.Əziz Mirəhmədovun «Səfərnəmə»nin ideyası, dili, üslubu, əhəmiyyəti haqqında geniş bəhs etdiyini, dəyərli fikirlər söylədiklərini yazırlar. Doğrudan da, akademik Fuad Qasımzadənin 1960-cı ildə qələmə aldığı «İsmayıl bəy Qutqaşın (1806-1861)» adlı məqalədən (XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1966) aydın olur ki, həmin vaxta kimi «Səfərnəmə»



haqqında ədəbi aləmdə heç bir məlumat olmamışdır. Müəllif yazır: «İsmayıl bəy Qutqaşınlının həyat və fəaliyyəti ancaq Sovet hakimiyyəti dövründə tədqiq edilmişdir. İnkilaba qədər onun şəxsiyyəti və yaradıcılığından yeganə yadigar qalan «Rəşid bəy və Səadət xanım» hekayəsi haqqında heç bir məlumat yox idi» (səh.168). Bir il sonra 1967-ci ildə isə görkəmli alim, prof.Ə.Mirəhmədov İsmayıl bəy Qutqaşınlının «Əsərləri»ni özünün «Qəribə tale» adlı çox sanballı, irihəcmli məqaləsi və «Qeydlər»i ilə birlikdə nəşr etdirir.

Ədəbi mühitdə hadisəyə çevrilən bu nəşrdən 20 il keçdikdən sonra – 1987-ci ildə İ.Qutqaşınlının əsərlərinin yeni tərtibatda çapı fikri yaranır və yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi baş tutmur. Bu arada iki istiqamətdə – İ.Qutqaşınlının yeni əsərlərinin axtarılması və mövcud irsinin araşdırılması istiqamətində müəyyən işlər görülür. Qeyd etdiyimiz kimi, birinci istiqamətdə fəal, faydalı və məhsuldar fəaliyyəti ilə f.e.n.Ə.Tahirzadə fərqlənir, «Səfərnəmə»nin yeni parçalarını tapır. İ.Qutqaşınlıdan bəhs edən, onun irsini təhlil edən və dəyərləndirən müəlliflərin sırasına yeniləri əlavə edilir. Salman Mümtazdan sonra Mikayıl Rəfili, Feyzulla Qasımzadə, Yaşar Qarayev, Hidayət Əfəndiyev, Əziz Mirəhmədov, Cahangir Qəhrəmanov, Famil Mehdi, Ənvər Əhmədov, Nadir Məmmədov, Nərmin Talıbzadə, Kərəm Kərəmov,

Ədalət Tahirzadə, Xəlid Əlimirzəyev, Nürəddin Kərəmov, Rauf Kərimov, Eldar İsmayılov, Əbdül Hüseynov və bir çox digər tədqiqatçıların, eləcə də Polşa alimləri Bohdan Baranovski və Ancey Xodubskinin səyi sayəsində prof.Ə.Mirəhmədovun təbirincə desək, «başdan ayağa duman bürünmüş», «çox müəmmalı» taleyi olan İ.Qutqaşınlı həyatı və irsinin üzərinə xeyli işıq salınmışdır. «Səfərnəmə» Azərbaycan publisistika tarixində yalnız səyahət oçerki janrının bünövrəsi kimi yox, həm də elmi-ədəbi sanbalına görə xüsusi çəkiyə, əhəmiyyətə malikdir.

İ.Qutqaşınlının Məkkəyə ziyarəti ilə bağlı təmiz, aydın Azərbaycan dilində qələmə aldığı əsər şərti olaraq «Səfərnəmə» adlandırılmışdır. Doğrudur, bəzi müəlliflər əsəri «Yol qeydləri» kimi təqdim və təhlil edirlər. Əsəri «tarixi, mədəni-ictimai fikrimizin abidəsi» kimi qiymətləndirən görkəmli alim, prof.-Yaşar Qarayev yazır: «İ.Qutqaşınlının «Yol qeydləri» bu janrda Avropa və Şərqi «səyahətnamələri»nin ruhunda və məcrasında yazılıb. Doğma ana dilində, müasir, peşəkar elmi, ədəbi, nəzəri üslubda qələmə alınmış bu əsər XIX əsrin ortalarında elmi-publisist nəsr üslubunun ilk qiymətli, əvəzsiz abidəsidir». (Yaşar Qarayev. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər (iki min ili tamamlayan iki yüz il – XIX və XX yüzillər), Bakı, «Elm», 2002).

İ.Qutqaşınlı «Rəşid bəy və Səadət xanım»la bədii nəsrimizə Hidayət Əfəndiyevin təbirincə desək, yeni mövzu, yeni ideya, yeni forma, yeni üslub, yeni ifadə vasitələri gətirdi. Fikrimizcə, «Rəşid bəy və Səadət xanım»la bədii nəsrin inkişafında hansı xidməti göstərmişdirsə, «Səfərnamə» ilə də publisistikanın formalaşmasında o rolu oynamışdır, bir az da dəqiqləşdirsək, İ.Qutqaşınlı bədii publisistikanın, onun ən oxunaqlı, populyar bir qolunun – səyahət oçerki janrının bünövrəsini qoymuşdur.

Əsərin mövzusu, süjeti, kompozisiyası, dil-üslub, sənətkarlıq problemləri, aktuallığı, elmi-ədəbi – tarixi-coğrafi – kartoqrafiya və etnoqrafiya, eləcə də avtobioqrafiya baxımından əhəmiyyəti əvəzsizdir, heç bir mübalığəsiz səyahət oçerkimizin bu ilk nümunəsini həm də, klassik forması adlandırmaq olar.

Mövzu müəllifin yaxınları ilə birlikdə Həcc ziyarətinə həsr olunmuşdur. İ.Qutqaşınlı bu əsərlə müqəddəs ziyarəti qeyri-adi yaradıcılığı ilə ikiqat zinnətləndirmiş, əslində XIX əsr ədəbi irsimizin özünü obrazlı desək, ziyarətgaha çevirməyə müvəffəq olmuşdur. Tədqiqatçılar Şamaxıdan başlanan yolun – marşrutun sözlə, cizgi ilə xəritəsini yaratmışlar. «Səfərnamə»ni oxuduqca şəhərləri, kəndləri, el-obaları, körpü, qala, liman, çay, dağları (əsərdə 300-dən çox (!) yer adı çəkilir) arxada qoyaraq irəliləyən karvan, dəyişən təbiət mənzərələri, bir-birindən fərqli məişət səh-

nələri, irili-kiçikli yaşayış məskənləri, onların həyat və düşüncə tərziləri ilə seçilən sakinləri, abad-xaraba maddi-mədəniyyət abidələri kino lenti kimi göz önündə canlanır. Təsvirdə mahir fırça ustası, tədqiqdə, təhlildə, dəyərləndirmədə elm adamı, insanlarla münasibət, ünsiyyət yaratmaqda peşəkar diplomat İ.Qutqaşınliya həsəd apara bilər. «Səfərnamə»də müəllif 120 nəfərdən çox şəxs adı (tarixi, dini, əfsanəsi, rəsmi, hərbi, mülki) çəkir ki, onların əksəriyyəti ilə təmasda olar, görüşür, söhbət edir. Publisistin qələminin güdrəti, gücü karvanın hərəkətini daha cazibəli, oçerki daha oxunaqlı edir.

Əsərin Əziz Mirəhmədov və Ədalət Tahirzadə tərəfindən üzə çıxarılan, tərtib edilən, kirill və latın əlifbasına çevrilən, nəşr olunan «Şamaxıdan- Qutqaşınadək», «Qutqaşından Trabzonadək», «Qırmızı dəniz sahillərində», «Misirdən ta Süveyş», «Süveyşdən ta Ciddə», «Mədineyi-münəvvərdən Şamadək», «Şami-şərif», «Şamdan Beyruta qədər», «Qüdsi-şərifdən İzmirədək» adlı hissələri gedilən və qayıdılan marşrut haqqında tam təəssürat oyadır. Bu hissələrin hər biri təsvir edilən yer və hadisələr barədə kifayət qədər bilgi versə də, ümumi mövzunun təqdiminə xidmət edir. Hər bir hekayət haqqında ayrıca bəhs etməyə ehtiyac duyulur.

Səfərin 200-dən də çox gününə aid qeydləri əhatə edən «Səfərnamə» yolüstü yaşayış məskənləri,

ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlər haqqında maraqlı məlumatlarla zəngindir, eyni zamanda ədibin dünyagörüşü, həyat, düşüncə tərz, doğma dilə, elə-obaya məhəbbəti, insanlarla ünsiyyət qurmaq və dərin müşahidə məharəti, hərbi və diplomatik səriştəsi haqqında geniş bilgi verir.

«Şamaxıdan-Qutqaşınadək» adlanan parçada müəllif məqsədini – Allahın mərhəməti ilə həcc ziyarətinə yola düşdüyünü bildirir. Məmur kimi Şamaxıda 4 il çalışdığı müddətdə böyük nüfuz, hörmət qazanan İ.Qutqaşınlını böyüklü-kiçikli şəhər əhalisi iki saatdan da çox müşayiət edir və qonşu rayonun sərhədinə qədər – Ağsu çayınadək ötürür.

Maçaxıda – İsmayılı rayonunun Tircan dərəsində yerləşən kənddə müəllif öz qohumlarının qəbirlərini ziyarət edir. Publisist 2-3 cümlə ilə bu kənd haqqında geniş məlumat verir: «Maçaxı gəryəsi Qasani mahalının bəyləri oturan kənddir. Müqəddəm abadan və gur kənd imiş. İndi həştada qədər ev həmin olur. Özünün yaxşı bol suları və qabağından cari olan Girdman adlı çay və ətrafında yaxşı bulaqları və ziyadə meyvə bağları və çəməngahları vardır». İ.Qutqaşınlını «kənd və ziyarətgahları», «çaylar yarmış dərələrin arasından görünən», «ətəyi qalın meşələr, göyçəmən qarlı dağları, məşəqqət qayaları» böyük məhəbbətlə təsvir edir və oxucunun diqqətini mər-

hum Şirvan xanı Mustafa xanın saldığı və indi xarabaya çevrilmiş Fit qalası və şəhərinə yönəldir.

Bu yerlərin təbiətinin dəyişkən, sərt olduğunu maraqlı epizodla təqdim edir və göstərir ki, biz Lahıca olan gecə dağlar tamam qar ilə örtüldü, isti məmləkətlərdə olan üçün bu çox qəribədir ki, novruzdan bir ay keçmiş qar yağır. İ.Qutqaşınlı Lahıca əhalisinin sənətkar olduğunu vurğulayır, onların yaxşı tufəng, tapanca düzəldiklərini qeyd edir.

Qutqaşın sərhədinə xeyli qalmış «tamam Qutqaşın Sultanzadələri səgirən və kəbirən və sair alimlər və hacılar» karvanı qarşılayır. Müəllif ona məxsus Məhəmmədəğalı, Qalacıq kəndlərini seyr edəndə, bu yerlərdə keçirdiyi günləri xəyalına gətirir, nəzəri Dəvədatan dağına sataşanda isə babası Haşı Şəfi sultanın burada Nadir şah qoşunu ilə döyüşünü xatırlayır.

Qutqaşının yaxınlığındakı Nohurqışlaq kəndində istirahət edəndən sonra karvan «tamam Qəbələninin əyan və əşxası, alim-üləması» ilə birlikdə Qutqaşına daxil olur.

«**Qutqaşından Trabuzonadək**» adlı parçada müəllif Qutqaşında keçirdiyi günlərlə bağlı həzin və kövrək hisslərini oxucularla bölüşür. «Öz əlim ilə saldığım bağda bir gün istirahət edib» təkrar yola çıxdığını yazan Qutqaşınlı bu bölgənin Hacallı kəndindən Ərəş mahalına, sonra «Kürün üstündən

Mingəçevir yanında qurulmuş parom ilə keçib, öz vilayətimizdən ayrılıb Gəncə torpağına ayaq basdığı»nı yazır. Bu hissədə Qutqaşınlı həyat yoldaşının adını «zövcəmiz Hacı Bikə» - deyə ilk dəfə təqdim edir.

Gəncə generalın yadına özünün də zabit kimi iştirak etdiyi döyüş səhnələrini xatırladır. Müəllifin izah olunmaz hissələrilə qələmə aldığı «...bizi Yara-danın evinin ziyarətinə haman məkandan keçirəm» cümləsini həyəcənsiz oxumaq mümkün deyil.

Qutqaşınlı qələminin gücü, qüdrəti hər sətirdə, hər abzasda görünür. O, Nizami Gəncəviyə xitabən yazır: «Ey Şeyx Nizami, qəbrini görüb, rəhmət oxuyub ruhundan təvəqqe edirəm: kamalının nöqtə qədə-rini bizə bəxş edəsən. Rütbətə çatmaq mümkün deyil».

Qədim Gəncənin təsviri də maraqlı və diqqət-çəkəndir. Şəmkir, Zəyəm, Tovuz, Salahlı, Tiflis, Qori, Suram, Kartskal, Kutaisi, Minqrel, Qulab, Şəfqətil, Rizə kimi şəhər, qəsəbə və kəndlərin, çoxlu qala, körpü, çay, dağların təsviri yığcam olduğu qədər də maraqlıdır, müəllif gördüklərini elə şəkildə təqdim edir ki, oxucu yorulmur, özünü də ziyarətə gedənlərin sırasında hiss edir.

«**Qırmızı dəniz sahillərində**» adlı parçanın təəs-süf ki, xeyli hissəsi cırılmış, mətndə böyük bir hissə yararsız hala düşmüşdür. Bununla belə, burada bə-

dəvi ərəblərin məişəti, həyat tərzi, sahilboyu yaşayış məskənlərinin konstruksiyası, həddən artıq rütubətli havası barədə müəyyən təəssüratlar yaranır.

«**Misirdən ta Süveys**» adlı hissədən məlum olur ki, zəvvarların hərəkəti üçün Misir valisi yolboyu çaparxanalar tikdirib, at və arabalar ziyarətçilərə xidmət göstərir. Burada Süveys şəhərinin təsviri də maraqlıdır. Həcc ziyarəti dövründə şəhər izdihamlı olur. Süveyşin özündə su yoxdur, bura at-eşşəklə bir neçə kilometrlikdən tamlı quyu suyu gətirilir. Havası gündüzləri isti və gecələr çox rütubətlidir.

«**Süveysdən ta Ciddə**» adlı parçada zəvvarların gəmi ilə hərəkəti təsvir olunur. Gəminin Tur limanına yan alması ilə su, xurma, qarğıdalı, üzüm, eləcə də dənizdən yığılmış sədəf, möhrə, xırda satan bədəvilər cəm olur: «Dərya kənarı döndü kiçik bazara. Təzə gələn gəmilərin adamları da kənara çıxdılar ki, bir qədər nəfəs alsınlar, çün oturdular gəmilər o qədər izdihamlıdır ki, dolanmağa, yatmağa və oturmağa çox zəhmətlə yer tapırlar».

Həcm, məzmun, hətta dil etibarını ilə «**Mədineyi--münəvərədən Şamadək**» adlı hissə digərlərindən xeyli fərqlidir. Ən iri həcmli bu hissədə həcc ziyarəti zamanı rituallar, müxtəlif ölkələrdən bura gələn zəvvarların marşrutları haqqında ətraflı bəhs olunur, görüşlər, söhbətlər, elmi, dini ədəbiyyata istinadən şərhələr, mülahizələr geniş yer tutur. Mədain haq-



qında söhbət açarkən Məhəmməd Ədib əfəndinin «Mənasük»indən, Səməd gövmündən danışanda «Təsviri-tibyan» kitabından gətirdiyi sitatlar bir tərəfdən Qutqaşınlının toxunduğu mövzunu açmağa yardım edirsə, digər tərəfdən müəllifin Şərqi mədəniyyətinə, o cümlədən dini-sxolastik cərəyanlara bələdliyinə, Qərb, rus mühitinin təsiri ilə yetişən müəllifin dünyagörüşünün nə qədər geniş, zəngin, eyni zamanda təzadlı olduğuna dəlalət edir. Prof.Əziz Mirəhmədov «Qəribə tale» adlı məqaləsinin «Səfərnəmə» ilə bağlı hissəsində bu qənaətdə tam haqlıdır ki, İ.Qutqaşınlının bir yazıçı və mütəfəkkir olaraq Qərb və rus mədəniyyəti ilə nə qədər bağlı isə, bir o qədər, bəlkə daha artıq, Yaxın və Orta Şərqi mədəniyyəti ilə bağlıdır; həm də bu mədəniyyətin təkcə mütərəqqi cəhətləri ilə, Firdovsi, Nizami və Sədisi ilə deyil, dini-sxolastik cəhətləri ilə də bağlıdır.

«**Şami-şərif**» f.e.n. Ədalət Tahirzadənin sonradan üzə çıxardığı parçalardandır. Məkkənin «yandırıcı gününün altında duman, bulud və yağış» arzusu ilə yaşayan zəvvarların Şamda bu istəklərinə çatdığını yazan müəllif, şəhərdə onları qarşılayan yağışdan da çox əziyyət çəkdiyini təsvir edir. Palçığa batan yüklü dəvələrin sürüşdüklərini, ora-bura ləngər vurub yıxıldıqlarını, zəvvarların həyəcan və təlaşlarını canlı dillə oxucuya çatdıran İ.Qutqaşınlının yadda qalan səhnələr yaradır. «Müqəddəm Şamın tərifini çox

eşitmişdik, lakin bizə o qədər xoş görünmədi» - yazan müəllif təəssüratlarında səmimidir, eyni zamanda oxucunu da qənaətində inandırmağı unutmur: ev və dükanlar səliqəsiz, küçələr palçıqlı, divarları sadə, bəzi yerdə uçub-dağılmış vəziyyətdə. Lakin müşahidələrini oxucudan gizlətməyən yazıçı həyət-bacaların, evlərin içərisinin fərqli – gözəl görkəmli olduğunu vurğulayır: çarhovuzlu, fəvvarəli həyətlər mərmər və digər yonma rəngbərəng daşlarla döşənmişdir, nəqqaşlı, əlvan şüşəli pəncərələr göz oxşayır...

Bu parça digər bir cəhəti ilə də yadda qalır. İ.Qutqaşınlı Şamda bir sıra tanınmış insanlarla – Rusiyanın Şamdakı vəkili Leonid Telatenidi, Şamın qaim-məqamı İshaq Paşa, dəftərdar Xəlil bəy, ordu müşiri Məhəmməd Paşa, Ərəbistan ordusu məclisinin rəisi Fərid Davud Paşa, türbədar Şeyx İbrahim əfəndi Fəraqi, miralay Həmid bəy Qarslı və digərləri ilə görüşür, ən müxtəlif mövzularda fikir mübadiləsi edir. Qədim Şamın tarixi abidələrinə, ziyarətgahlarına tükənməz sevgi və maraqla tamaşa edən İ.Qutqaşınlı seyrici, təsvirçi deyil. O, gördüklərinə, müşahidə etdiklərinə münasibət bildirir. Yezidin xaraba qalmış imarətini «murdarlığa» bənzədən və bura nifrət edən müəllif yazır: «Ata-anasından küsən və hərzə gəzən zükur-ünas qumar oynamağa və fəna işlərə cəm olan yerdir və xeyli daldalanacaq yerləri dəxi vardır. Biz ordan keçərkən dəxi çox qumar oynayan uşaqlar

gördük və hərzə gəzən övrət və yanlarında kişilər gördük». Şamın mövcud vəziyyəti yazıcının ürəyini göynədir, şəhərin keçmiş şan-şöhrətini bərpa etmək arzusunu gizlətmir: «Şami-şərif qədim şəhərdir və çox şərəfətli məkandır və ziyadə iyi kəsləri olmuş, amma şimdi hər xüsusda köhnəlmiş kibi görünür və xalqının təbiəti nəfsaniyyətdə ziyadədir. Qüdrəti--ilahidən iyi kəslər və mövsim istər ki, bir qədər Şamı oynaga salsın. Və iyi qalası varmış: şimdi xarabadır və özləri sərəncamsız...».

«**Şamdan Beyruta qədər**» adlı hissə səfərin 3 gününü əhatə edir. İ.Qutqaşınlı burada əsasən Beyrutun təsvirinə, şəhərdəki ziyarətqahlara və bir sıra rəsmi şəxslərlə görüşə aid təəssüratlara yer ayırır.

«**Qüdsi-Şərifdən İzmirədək**» adlı parça «Səfərnəmə»nin əldə olan nüsxəsinin son, həm də tam olmayan hissəsidir. Burada səfərin təxminən ay yarımlıq dövrü qələmə alınıb. Diqqətçəkəndir ki, müəllif rus dilində «Yerusəlimdə» adı altında Qüdsə səyahətlə bağlı plan da tutmuşdur.

Bu hissə İ.Qutqaşınlının təbii gözəlliyə məftunluğunu, vurğuluğunu, təbiətin təsvirinə marağını bir daha təsdiqləyir. Hələ Şamaxıdan – səfərin ilk günündən oxucu yazıcının çəmənlərə, çaylara, dağlara, dərələrə necə heyranlıqla tamaşa etdiyinin və gözəlliyi məhəbbətlə qələmə aldığıının şahididir.

İfadə vasitələrinin şirinliyi, zənginliyi və təbii gözəlliyi təsvir üsulu oxucunun gözləri qarşısında təsirli səhnələr yaradır: «Yafədə söhrü qılıb, konsul vəkil cənab Mir Əbut hazır edən atlara süvar olub şəhərdən çıxdıq. Bağçalar arasıyla və kəndlər kənarından – gözəl çəməngah və laləzar düz ilə dörd saat yol edib, axşama Rəmlə qəsəbəsinə çatdıq. Rum monastırına düşdük. Ay işığı və hava gözəl olduğuna, dam üstə oturub ətraf cəvanili (tərəfləri – T.A.) seyr etdik. Bizim məmləkətdə çillənin otuz beşində kürksüz evdə oturmaq mümkün deyil. Şimdi biz böylə, çöldə oturmuşuq».

Bu parçada müəllifin «dərə arasına düşüb başladıq dağa çıxmağa», «bulaq üstə düşüb namaz qıldıq», «Yusifət dərəsindən çıxıb, Turi-Zeyta dağının qiblə tərəfindən keçib», «incir və zeytun ağaclarının altında durub seyr etdik», «çəməngah və ağacları seyr etdikcə insanın qəlbi müfərrih olur», «Qışın ortasında tənəkdə saxlanmış üzüm gördük», «...çeşmədən və həm yağmur suyundan bərgəni doldurub..., dağları, təpələri dolandıra-dolandıra», «üzüm və zeytun bağçaları ilə gəlib... dağa çıxıb, oradan dərya... və dağın dibindəki köylər və ətrafında bağçaları və keçi və mal sürüləri və çəməngahlar qayətdə müfərrih etdi bizi», «Gecə külək əsib və bərk yağış yağıb həyatımız göl kimi oldu və dəryanın ləpəsinin sədası bizi əyləndirdi», «bağçaları qəribədir, ...ətrafında çəpər yerinə

firəng incili o qədər sıx əkilibdir ki, arasından keçmək olmaz – xüsusən tikan olan vaxt, ...bir əncir üstündə 24 ədəd əncir saydım. Portağal və limon, şirin limu və narınc və türünc və ağacgavanı qayətdə sıx əkilmiş; sıxlığından dili kölgədir. Üstündə hədsiz meyvələri vardı. Bir budaq kəsdim. Üstündə üzüm salxımı kimi on yeddi portağal vardı. Bizim yerdə qızıləhmədi alma gətirəndə ona ağacdan dayaq vuran kimi burda da vurmuşdular. Və qeysi və ərik və badam ağacları da çoxdur. Bəzi badamlar çiçək açmışdı. Özümüz neçə yüz portağal seçib qırdıq», «və bir qədər getdikdə dağın dibində və derya kənarında qədim Dura (şimdi Fantur) və Ataliyə xarabaları görünür» kimi ifadələr, cümlələr, mətnlər, lövhələr, təsvirlər bir tərəfdən İ.Qutqaşınlı dilinin zənginliyinə, digər tərəfdən də onun təbiətə vurğunluğuna dəlalət edir. Yeri gəlmişkən, buradaca Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü və inkişafı ilə, eləcə də publisistika tarixi ilə bağlı bəzi tədqiqatlarda, İ.Qutqaşınlının «Səfərnamə»-sinin xatırlanmadığını, ondan bəhs edilmədiyini təəssüf və təəccüblə qarşıladığımızı gizlətməyəcəyik.

XIX əsrin ortalarında, həm də dil hadisəsi kimi təzahürat edən «Səfərnamə»nin bu istiqamətdə – ədəbi-bədii dilimizin keyfiyyət baxımından yeni mərhələ kimi geniş araşdırılması və dəyərləndirilməsinin də zəruri olduğunu təkrar vurğulayıb mətləbə qayıdırıq.

Həcmcə ikinci olan «Qüdsi-Şərifdən İzmirədək» olan parçada da ayrı-ayrı məntəqələrin, qala, ziyarətqah, məscid, kilsə və monastırların, meydan və bazarların, qədim mədəniyyət məskənlərinin rəvan, axıcı, aydın ana dilində təsvirinə geniş yer ayrılıb, müsəlman, xristian və musəvilərin cəm olduğu müqəddəs dini mərkəzin özünəməxsus xüsusiyyətləri, dindarların ritualları, tarixdə, dini kitablarda rast gəlinən hadisə, rəvayətlər şərh edilir.

İ.Qutqaşınlı bu bölgədə də nüfuzlu insanlarla görüşür, danışıqlar aparır və ən müxtəlif mövzularda fikir mübadiləsi aparır.

Qələmə alındığı dövrdə təmizliyi, zənginliyi, anlaşılıqlığı, ifadə imkanlarının genişliyi baxımından «Səfərnamə»nin lüğəti bənzərsizdir. Obrazlı desək, XVIII əsrdə poeziyada Vaqif ədəbi-bədii dili hansı yüksəkliyə qaldırmışdırsa, XIX əsrdə Qutqaşınlı həmin zirvəni nəsrədə fəth etmişdir. Filologiya elmləri doktoru, prof.N.Xudiyev dilimizin təşəkkülü və inkişafı mərhələlərini fundamental şəkildə araşdırmış və tədqiqatlarını «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» adlı sanballı əsərində təqdim etmişdir (Ankara, 1997, 491 səh.). Burada müəllif milli dildə elmi üslubun formalaşması prosesindən bəhs edərkən yazır: «Tədqiqatçılar çox doğru olaraq göstərirlər ki, Azərbaycan dilində əsər yazanlarımız Nəsimi, Füzuli, M.Fətəli elmində, səviyyəsində olmamışlar. Onların

səviyyəsində olan azərbaycanlılar elmi əsərlərini ərəb və fars dilində yazmışlar; XIX əsrdə buraya rus dili də əlavə olunmuşdur, məsələn, A.Bakıxanov, M.Kazım bəy kimi əsrin böyük alimləri elmi əsərlərini ana dilində yazmayıblar. Buraya onu əlavə etmək lazımdır ki, XIX əsrdə M.Fətəli elmi əsərlərini – traktat və məqalələrini, əsasən Azərbaycan türkcəsində yazır və ana dilinin ən müasir elmi mülahizələri, mühakimələri ifadə etməyə qabil bir dil olduğunu təsdiqləyir» (səh.379).

Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, elmi publisistikada M.Fətəli dilimizin nəyə qabil olduğunu təsdiqləmişdirsə, İ.Qutqaşınlı «Səfərnamə» ilə bədii publisistikamızın nəyə qadir olduğunu – dilimizin obrazlılığını, oynaqlılığını, canlılığını ifadə, təsvir qüdrətini, lüğət zənginliyini göstərmişdir. Elə buna görə də prof.N.Xudiyev kimi görkəmli bir tədqiqatçının nəzərindən bədii publisistikamızın ən bariz, parlaq nümunələrindən birinin, həm də birincisinin diqqətindən kənar qalması inandırıcı olmasa da... faktır. Təbii ki, ötən əsrin 70-ci illərində isə publisistika barədə yazılan tədqiqatlardan bunu gözləmək, ummaq olmazdı, çünki «Səfərnamə»nin əlyazması hələ «yol gəlirdi».

Beləliklə, Azərbaycan tarixində ədəbi, hərbi, maarifçi və xeyriyyəçi fəaliyyəti ilə silinməz, əbədi iz buraxmış İ.Qutqaşınlının bizə məlum olan irsindən –

xüsusi ilə «Səfərnəmə»dən, onun ideya, məzmun, kompozisiya, dil, üslub, sənətkarlıq problemlərindən, əsərin əlyazmasının tapılması və tədqiqi tarixindən, aktuallığı və əhəmiyyətindən bəhs etdik. Bununla da, böyük tarixi simanın – xarici dildə yazılmış və xarici ölkədə nəşr olunmuş ilk yeni məzmunlu, yeni formalı hekayənin müəllifinin - çağdaş bədii nəsrimizin və publisistikanın səyahət oçerki janrının banisinin, Qafqazşünasın, Şərqişünasın, coğrafiyaşünasın, Azərbaycanın ilk generalının 200 illik yubileyi ərəfəsində ictimaiyyətin və söz sahiblərinin diqqətini İ.Qutçaşın irsi və şəxsiyyətinə yönəltməyə çalışdıq.

*«Ulduz» jurnalı, 2008, № 3;  
«Dövlət və din» jurnalı, 2009, № 2 (10);  
İdrak işığında( ədəbi-tənqidi, elmi-publisistik  
məqalələr toplusu), Bakı,2010, 576 səh;  
kulis.az.29.XI.2013.*





*Şəkildə: Hacı İsmayıl bəy Qutqaşınlının və həyat yoldaşı Hacı Bikə xanımın qəbirləri*

İ.Qutqaşınlının başdaşının üzərində ərəb dilində aşağıdakı cümlələr yazılmışdır: «Bu yüksək məqbərə bağışlanmış, alicah, qohumları və ardıcılları ilə iki dəfə həccə getmiş, iki yüksək müqəddəs yeri ziyarət etmiş İsmayıl bəy ibn əl-hac Nəsrulla sultanındır. Min iki yüz yetmiş səkkizinci il müzəffər səfər ayının yedisində, dördüncü gün vəfat etdi, beşinci gün dəfn olundu. Allah, onu və valideynlərini bağışla, onu cənnətin mərkəzində yerləşdir. Amin! Ya kasıbları sevən! 1278-ci il tarix. Ey müşkülləri həll edən, onu bağışla!». (Geniş məlumat üçün bax: M.Nemətova, Ə.Tahirzadə, S.Allahverdiyev. İsmayıl bəy Qutqaşınlının epitafiyası. – «Elm və həyat» jur., 1979, № 6, ss.14-15).

## ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Mümtaz Salman. «Rəşid bəy və Səadət xanım» hekayəsi mühərriri Qutqaşınlı İsmayıl bəyin həyatı. «Ədəbiyyat qəzeti», 8 iyun 1936.
2. V.Q.Belinski. Rus ədəbiyyatı klassikləri haqqında. Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, Bakı, 1954.
3. Əfəndiyev Hidayət. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1963.
4. Feyzulla Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1966.
5. İsmayıl bəy Qutqaşınlı. Əsərləri. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1967. Redaktə, müqəddimə və qeydlər Əziz Mirəhmədovundur.
6. Kuznetsov Feliks. Publisistı 1860-x qodov. Moskva, «Molodaya qvardiya», 1981.
7. Mehdi Famil. Bədii publisistika. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1982.
8. Məmmədli Cahangir. Jurnalistikaya giriş. Bakı Universitetinin nəşriyyatı, Bakı, 2001.
9. Qarayev Yaşar. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər (iki min ili tamamlayan iki yüz il – XIX və XX yüzillər), Bakı, «Elm», 2002.

10. Qutqaşınlı Hacı İsmayıl bəy. Əsərləri. Tərtibçi və elmi redaktor Ədalət Tahirzadədir.
  11. Məmmədov Xalis. İsmayıl bəy Qutqaşınlının xatirə ev-muzeyi. Bakı, «Şirvanəşr», 2004.
  12. Voroxilov V.V. Jurnalistika. İzdatelstvo Mixaylova V.A. Sankt-Peterburq, 2004.
  13. İsmayilov E.E. Georgiyevskiye kavaleri-azerbaydjansı. Moskva, «Geroyi Oteçestva», 2005.
  14. Quseynov Abdul. Azerbaydjansı v istoriyi Rosiyi. İzdatelstvo «Overley», Moskva, 2006.
  15. Kavkazskiy kalendar na 1861 qod. Tiflis, 1860, səh.24.
  16. Aktı Kavkazskoy arxeoqrafiçeskoy komissiyi. Tiflis, 1885, 10-cu cild, səh.49.
  17. Jan Reycnman. Stosunkı Literackie polsko--azerbeydzanskie w XIX wieku. [http: www.polska.-internet.az/index.php?moc=zasobyxid=28](http://www.polska.-internet.az/index.php?moc=zasobyxid=28).
- (Məqalə «Przeqlad Humanistyczny» jurnalından (№ 6 (39), 1963) götürülmüşdür).
18. İ.Qutqaşınlının mülkiyyət hüququnu təsdiq edən bəzi sənədlər. ARDTA, fond 69, siy.1, iş 71, vər. 16, 17, 18, 19; fond 44, siy.1, iş 590<sup>a</sup>, vər.1.
  19. Kratkaya Literaturnaya Ensiklopediya. III tom, Moskva, 1966.

## **Çəkilməyən çən, dağılmayan duman**

İsmayıl bəy Qutqaşınlının həyat və yaradıcılığı barədə qələmə aldığımız eyni adlı ("525-ci qəzet", 30 mart 2008) və «Bir səfərin ədəbi və əbədi sədası» («Ulduz» jurnalı, № 3, 2008) sərlövhəli yazılarda qutqaşınlışünaslığın qarşısında duran çox ciddi vəzifələrin bir qismini sadalamışdıq. Onların sırasında generalın fotosunun əldə edilməsinin vacibliyi də qeyd olunmuşdu. Məlum olduğu kimi, hələlik bu sahədəki təşəbbüslər təəssüf ki, uğurla nəticələnməmişdir. Bununla belə, biz də fotonun əldə olunması üçün səylər göstərdik. Generalın əksinin tapılmasının bəzi qaranlıq mətləblərə də aydınlıq gətirəcəyinə tam əminik. Ən azı İsmayıl bəyin zahiri, fiziki görkəmi, boyu ilə bağlı bir sıra tədqiqatçıların söylədiyi əsassız fikirlər dövrüyyədən çıxarılacaq. O zaman gənc yaşlarında Peterburq kadet məktəbinə daxil olan, hər b sənətinin yüksək inkişaf etdiyi Rusiyada (o vaxtlar Rusiya imperiyasını «Avropa jandarmı» adlandırırdılar) qısa müddət ərzində hər b elminin incəliklərinə yiyələnən, at belində Böyük Qafqazın qarlı, əlçatmaz, ünyetməz zirvələrini, gözqaraldan dərələrini, sərt, sıldırım qayalarını aşan, Polşanı qarış-qarış qət edən, döyüş zəfərlərinə görə orden-medallarla layiq görülən, az vaxtda general rütbəsinədək yüksələn İsmayıl bəy Qutqaşınlının əsl obrazını yaratmaq, xarakterizə

etmək mümkün olacaqdır... Başqa bir tərəfdən isə, əgər İsmayıl bəyin qoşa, yaxud kollektiv arasında olan fotosu tapılsa, bu zaman da bir çox suallara aydınlıq gətiriləcək. Əlbəttə, fotonun nə vaxt, harada, kimlərlə birgə və nə münasibətlə çəkildiyi məlum olduqdan sonra, ola bilsin ki, «Rəşid bəy və Səadət xanım»ı qələmə almaq ideyasının haradan gəldiyi, yaxud İ.Qutqaşınlının Moskvada yaşayıb yaşamadığı və s. kimi çoxsaylı sualların da cavabı tapılsın...

Bir sıra tədqiqatçıların haqlı olaraq «müəmmalı», yaxud «dumanlı» adlandırdıqları İ.Qutqaşınlının tərcümeyi-halının ən böyük sirlərindən biri məhz generalın fotosunun tapılmamasıdır. XIX əsrin ortalarında Rusiyada çap mədəniyyətinin, kitab və mətbu orqanların geniş inkişaf etdiyi, hərbin, hərbcilərin rus cəmiyyətində çox böyük nüfuz qazandığı bir dövrdə rus generalının (!) fotosunun yoxluğu, heç olmazsa kalendarlarda, ensiklopedik nəşrlərdə «ilişib-qalması», hətta kollektiv fotolardan birində olmaması mümkünsüzdür, möcüzədir, inanılası deyildir...

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, biz də imkanlarımız daxilində İ.Qutqaşınlının fotosunu ayrı-ayrı adamlardan, arxiv və muzeylərdən soraqladıq. Yazıçı-generalın həyatı və irsinə dair bir sıra çox maraqlı materiallar əldə etsək də, təəssüf ki, hələlik onun fotosu ilə bağlı nəticə əldə olunmayıb. Polşanın Azərbaycan Respublikasındakı Səfirliyi ilə əlaqə

saxlamaq və Varşavadakı arxivlərdən nə isə öyrənmək cəhdlərimiz nəticəsiz qaldı. İnternet axtarırlarımız da fayda vermədi. Moskvada, Peterburqda, Tiflisdə nəşr olunan bəzi kitab – təqvim və mətbu orqanlarda da həmin dövrdə və sonralar mövzu ilə az-çox əlaqədar ümidverici işarələrə belə rast gəlmədik. Xahişimlə Peterburq arxivlərində axtarış aparən yaxın qohumum Zakir Abdullayevi də «bizdə bu ad-familiyaya aid heç nə yoxdur» - deyə naümid etmişlər. Hələ bu harasıdır? Xahişimə böyük məmnuniyyətlə razılıq verən Milli Arxiv İdarəsinin rəisi Ataxan Paşayev Rusiya Federasiyası Mədəniyyət Nazirliyi Federal Arxiv Agentliyinin Rusiya Dövlət Hərbi-Tarix Arxivinə rəsmi məktubla müraciət etdi. Həmin arxivin sənədləri arasında İ.Qutqaşınliya aid çox sayda sənədlərin olduğunu dəqiq bildiyim halda, yuxarıda adı çəkilən arxivin direktor müavini N.Y.Yeliseyeva Milli Arxiv İdarəsinin rəisi A.Paşayevin 14 yanvar 2009-cu il tarixli 1/15 nömrəli məktubuna bir cümlə ilə cavab verməklə kifayətlənməyi nədənsə, özünə rəva görmüşdür: «Bildiririk ki, arxiv sənədləri arasında İsmayıl bəy Qutqaşınli ilə bağlı heç bir məlumat tapılmamışdır. 3 mart 2009-cu il». 2010-cu ilin avqust ayında Yesentukidə - sanatoriyada tanış olduğum Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin dosenti İvan İvanoviç Şevçukla ilk söhbətdən sonra

onun yazıçı-generalın həyat və yaradıcılığına böyük maraq göstərdiyini hiss etdim. Sonda ona dedim:

- Təəssüf ki, nə bütün həyatını həsr etdiyi Rusiyada, nə də doğma Vətəni Azərbaycanda onun irsi, həyatı kifayət qədər araşdırılmayıb.

Bundan təsirlənən dosent çox təəssüf və təəcüb ilə başını buladı:

- Eh, biz, biz... Tariximizin qədrini bilmirik ki, - dedi.

İ.Şevçukun xoş məramına, mövzu ilə ürəkdən maraqlandığına əmin olduğumdan ona rus atalar sözünü xatırlatdım:

- Луçşe поздно, çem nikoqda.

O, dərhal reaksiya verdi:

- Mənim sahəm deyil, mən filosofam. Amma nə bacarırsam, əsirgəməyəm. Nədən başlayaq?

- Elə fotosundan! – dedim.

- Bəyəm, o da problemdir, generalın fotosu yoxdur ki? – həmsöhbətimin alnını sual dolu qırıqlar bürüdü.

- Bəli, bəli, yoxdur, varsa da, tapılmır, - dedim.

- Bax, mən onu tapmağa kömək edəyəm, yəqin Moskva arxivlərinin birində generalın fotosu mütləq var, - deyə İ.İ.Şevçuk inamla bildirdi.

Hər dəfə sanatoriyanın həyətində qarşılaşanda İ.İ.Şevçuk mehribanlıqla «Mən sizə kömək edəyəm» deyirdi. O, ev, mobil, iş telefonlarını mənə verdi. Düz

2 ay sonra onun dediyi vaxt – noyabrın 1-də Moskvaya zəng vurdum. İvan İvanoviç səsimi dərhal tanıdı. Sağ olsun. Hal-əhvəldən dərhal sonra İ.Qutqaşınlı haqqında sənədlərlə, xüsusilə fotosu ilə maraqlandığını, qısa bioqrafiyasından başqa hələ heç nə tapmadığını üzrxahlıqla söylədi. Beləliklə, növbəti cəhdlərimin biri də boşa çıxdı. Amma bu o demək deyil ki, ümidlər tükəndi. Növbəti addımı atdıq. Bu dəfə Yoşkar-olada fəaliyyət göstərən Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin rəhbəri, həmvətənimiz Namiq Muradova məqsədimizi bildirdik. O da, çox böyük həvəslə bu işə qoşulacağını, Moskvadakı, Rusiyanın digər şəhərlərindəki dostlarını da bu işə cəlb edəcəyini bildirdi...

...Hər dəfə xarici ölkələrdə yaşamış həmvətənlərimizin – bir sıra böyük xadimlərimizin irsi, həyat, fəaliyyətləri haqqında düşünəndə onlarla birlikdə Ramiz Abutalıbovu da böyük minnətdarlıq hissi ilə xatırlayıram. Bu gün həmin tarixi şəxsiyyətlərə Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni, mətbu həyatında layiq olduqları diqqətin göstərilməsində onların arxivlərinin Bakıya gətirilməsi üçün fədakarlıq etmiş Ramiz Abutalıbovun xidməti şəksizdir. Həsən Həsənovun yazdığı kimi, məhz Ramiz müəllim siyasi mühacirlərimizin məzarları, Fransa və Avropanın ali məktəblərində təhsil olan tələbələr, Fransa Müqavimət Hərəkatında azərbaycanlıların iştirakı, doğma vətə-



nində unudulmuş heykəltəraş Zeynal Əliyev, Parisdəki rus ağ mühacirləri, Fransada Azərbaycan neftinə marağ, «Arşın mal alan» operettasının 1925-ci ildə Parisdə səhnəyə qoyulması barədə unikal informasiyaları Azərbaycan cəmiyyətinə çatdırmışdır. Ramiz Abutalıbov Parisdə Nizami Gəncəvinin «Yeddi gözəl» poemasının 1741-ci ildə türkoloq Klerambol tərəfindən fransız dilinə tərcüməsini əldə etmiş və fotosurətini Bakıya ötürmüşdür. O, Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin kitabını, M.F.Axundovun 1904, 1906-cı illərdə Parisdə nəşr olunmuş iki komediyasını, Nəriman Nərimanov haqqında 1925-ci ildə Parisdə dərc olunmuş məqaləni, Məmməd Əmin Rəsulzadənin və Ceyhun Hacıbəylinin məktublarını, Ə.M.Topçubaşovun Azərbaycanın Avropada tanıtılması istiqamətində coşğun fəaliyyətini əks etdirən sənədləri də Azərbaycana çatdırmışdır (ətraflı bax: Ramiz Abutalıbov. Parisdə keçən illər və görüşlər (rus dilində). Moskva. «SJS Media» nəşriyyatı, 2006, 222 səh. Kitaba ön söz əvəzi. Həsən Həsənov. Xoşbəxt taleli insan). Yenicə müstəqilliyə qədəm qoyan Azərbaycanı Avropada tanımaq üçün Fransaya – Versal sülh konfransına yola düşən nümayəndə heyətinin bu sahədəki işi – xüsusilə nəşri fəaliyyəti, Ə.M.Topçubaşovun, Y.V.Cəmənzəminlinin, Umm-ül-Banunun, Səlim Turanın, C.Hacıbəylinin, M.Ə.Rəsulzadənin, neçə-neçə digər həmvətənimizin həyatına, irsinə dair nadir

sənədlər Ramiz Abutalıbovun səyi sayəsində üzə çıxarılmışdır.

Əhməd Ağaoğlu, Səməd Ağaoğlu, Əhməd Cəfəroğlu, Məmməd Sadiq Aran, türk ordusunun generalları – Məmməd Nuri və Mahmud Bərköz qardaşları, Nazan Ölçər kimi dünya şöhrətli azərbaycanlıların ölkəmizdə tanıtılmasında prof.Vilayət Quliyevin səylərini, mübaliğəsiz deyirəm, tarixi xidmət adlandırmaq olar (ətraflı bax: Vilayət Quliyev. Son illərin yazıları. Bakı, "Ozan", 2009, 600 səh.). Filologiya elmləri namizədi Asif Rüstəmli adını indicə çəkdiyimiz kitaba ön söz kimi yazdığı «Tale yazıları» adlı məqaləsində qədirbilənliliklə qeyd edir: "V.Quliyevin bir vətəndaş-alim fədakarlığının nəticəsində Türkiyədə yaxşı tanınan Azərbaycan əsilli, ədəbiyyatşünas-alim, türkoloq Əhməd Cəfəroğlunun «Seçilmiş əsərləri» (2008), görkəmli ictimai-siyasi xadim, modern yazıçı Səməd Ağaoğlunun «Hekayələr, memuarlar» (2008), «Behbud Xan Cavanşirin məhkəmə prosesi» (2008) və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Məclisinin sədri, Paris sülh konfransında nümayəndə heyətimizin rəhbəri Əli Mərdan Bəy Topçubaşovun «Azərbaycan Paris sülh konfransında» (2008) kitabları Azərbaycan oxucusuna ilk dəfə təqdim edilmişdir. Bu kitabların tərtibi, çapa hazırlanması, onlara geniş müqəddimə, izah və şərh yazılması və geniş ədəbi-elmi ictimaiyyətə çatdırılması Vilayət müəl-

limin böyük əzmkarlığı və yorulmaz səyi sayəsində mümkün olmuşdur” (səh.5).

Vaxtı ilə prof.Cahangir Qəhrəmanov İsmayıl bəy Qutqaşınlını, onun irsini ilk dəfə Azərbaycan ictimaiyyətinə təqdim edən Salman Mümtazı insanları qaranlıqdan işığa çıxaran simurqa bənzətmişdi.

Ramiz Abutalıbovun, Vilayət Quliyevin və onlar kimi çalışan digərlərinin də fəaliyyəti göstərir ki, Salman Mümtaz ənənəsini, fədakarlığını yaşadanlar, simurq missiyasını daşıyanlar bu gün də var. Odur ki, hələ İ.Qutqaşınlı ilə bağlı yeni-yeni materialların, o cümlədən generalın fotosunun da üzə çıxacağına, 200 illik çənin çəkiləcəyinə, dumanın dağılacağına hələ ümid etmək olar...

*«525-ci qəzet», 30 mart 2008*



**Abid Həmid oğlu Tahirli**

1955-ci il noyabrın 30-da Qəbələ rayonunun Nohurqışlaq kəndində anadan olmuşdur.

1975-1980-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsində ali təhsilə yiyələnmişdir.

1980-ci ildən Azərbaycan Jurnalistlər İttifaqının, 1995-ci ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvüdür.

1982-1987-ci illərdə Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyətinin xaricdəki həmvətənlər üçün nəşr etdiyi «Vətənin səsi» adlı qəzetdə müxbir işləmişdir.

1988-ci ildən Xaricdə Yaşayan Həmvətənlərlə Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti – «Vətən» Cəmiyyəti yaranandan onun orqanı «Odlar yurdu» qəzetində əvvəlcə müxbir, sonra böyük müxbir, məsul katib, redaktor müavini vəzifələrində çalışmışdır.

1992-1993-cü illərdə «Vətən» Cəmiyyəti Avropa və Amerika ölkələri şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir.

1993-cü ildən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetində çalışır, humanitar və sosial problemlər şöbəsinin baş məsləhətçisi, Dövlət qulluğunun baş müşaviridir. 2015-ci ildə "Dövlət qulluğunda fərqlənməyə görə" medalı ilə təltif olunmuşdur.

1997-ci ildə MEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda «Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığı» (mühacirətəqədərki dövr) mövzusunda namizədlik, 2006-cı ildə Bakı Dövlət Universitetində "Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991-ci illər)" mövzusunda doktorluq dissertasiyalarını müdafiə etmişdir.

Abid Tahirlinin 15 kitabı- biri Türkiyədə olmaqla, 7 monoqrafiyası işıq üzü görmüş, çox sayda elmi, publisistik məqaləsi nüfuzlu jurnal və qəzetlərdə, o cümlədən «Ədəbiyyat qəzeti», «525-ci qəzet», «Kaspi», «Azərbaycan», «Xalq qəzeti», «Azadlıq», «Azərbaycan müəllimi», «Ədalət», «Mədəniyyət», «Yeni Azərbaycan», «Bakı», «Səhər», «Maarifçi», «Ha-

kimiyyət», «Respublika», «Mars», «Kredo», «Azərbaycan məktəbi», «Elm və həyat», «Dədə Qorqud», «İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə», «Azərbaycan məktəbi», «Qobustan» və s. kimi qəzet, toplu və jurnallarda, elektron qəzetlərdə, eləcə də AMEA, BDU, ADPU, Təhsil Nazirliyinin «Odlar yurdu» Universitetinin "Elmi xəbərlər"i kimi nəşrlərdə dərc edilmişdir. Əsərləri respublikamızın, bir sıra xarici ölkələrin kitabxana fondlarına daxil edilmişdir.

Abid Tahirli çoxcildlik «Milli Azərbaycan Ensiklopediyası»nın məsləhətçilərindən, 2 cildlik «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası»nın müəlliflərindəndir.

Abid Tahirli eyni zamanda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında mühazirələr oxumuş, Bakı Dövlət Universitetinin, «Xəzər» Universitetinin jurnalistika fakültələrində dərs demişdir.

Fəaliyyəti və tədqiqatları haqqında respublika və xarici ölkə mətbuatında 150-dən çox məqalə dərc olunmuşdur.

## I. Kitabları

1. Azərbaycan mühacirəti (Bakı, «Tural-Ə» nəşriyyatı, 2001, 344 səh.).
2. Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar (Bakı, «Əbilov Zeynalov və qardaşları» nəşriyyatı, 2001, 308 səh.).
3. Azərbaycan mühacirət mətbuatı, I hissə (Bakı, «QAPP Poliqraf» nəşriyyatı, 2002, 158 səh.).
4. Deyilən söz yadigardır (Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2003, 78 səh.).
5. Azərbaycan mühacirət mətbuatı, II hissə (Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 2003, 258 səh.).
6. İlyas Əfəndiyevin publisistikası (Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2005, 68 səh.).
7. «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991) (Bakı, «CBS» nəşriyyatı, 2005, 528 səh.).
8. Fırtınalar qoynunda (Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 2006, 156 səh.).
9. Azərbaycan mühacirət mətbuatı (1921-1991) (məlumat-soraq kitabı. «Çinar-çap» nəşriyyatı, 2007, 181 səh.).
10. İdrak işığında (Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 2010, 375 səh.).
11. Bütün türklərin tərcümanı ( Bakı, "Ozan" nəşriyyatı, 2011, 240 səh.).

12. Bütün türklərin tərcümanı (təkrar və təkmilləşdirilmiş nəşr. Bakı, "Ozan" nəşriyyatı, 2012, 312 səh).
13. Məktəb: tariximiz, taleyimiz. Bakı, "Nagıl evi", 451 seh.
14. İsmail Gaspıralı Dünyası, İsmail Gaspıralı Dehası.( İstanbul, İleri yayın evi, 2014, 224 səh. ).
15. Mətbuat: millətin dili, gücü və güzgüsü. ( Bakı. "Elm və Təhsil", 2017, 696 səh.)

## II. Tərtib etdiyi kitablar

16. C.Hacıbəyli. Hacı Kərim (pövest, rus dilində, Bakı, Azərnəşr, 1995).
17. Sən həmişə mənimləsən (Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyev haqqında xatirələr, Bakı, «Gənclik» nəşriyyatı, 1999, şair-publisist Dilsuzla birlikdə).
18. «Dədə Qorqud aliliyi» məqalələr toplusu (Bakı, «Sultan-qrafiks» nəşriyyatı, 1999).
19. «Dədə Qorqud» rəsmlərdə (illüstrasiyalı nəşr, Bakı, 1999).
20. Ceyhun Hacıbəyli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Elm", 2017, 368 səh.



### III. Redaktorluğu ilə buraxılan kitablar

21. Elçin. Şəxsiyyət və istedad (C.Cabbarlı haqqında, Bakı).
22. Professor Əmir Həbibzadə – 85 (Bakı, 2001, BDU nəşriyyatı).
23. «Dədə Qorqud» bülleteni (Bakı, 1999).
24. Aygün Məcidova. Dəryadan damlalar (Bakı, 2009, "Çaşıoğlu" nəşriyyatı, 360 səh.).
25. Nikpur Cabbarlı. Elçin və Azərbaycan mühacirətşünaslığının problemləri (Bakı, 2014, "Təhsil", 96 səh.)
26. Səyyaf İsmayılov. Zəhmətlə yaşanan illər (fəlsəfə doktoru S. İsmayılov özünün həyat və fəaliyyətindən bəhs edir). Bakı, 2017, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 280 səh.
27. Ceyhun Hacıbəyli. Bir il xəyallarda... və bütöv bir ömür. Bakı, "Təhsil", 2017, 256 səh.

**Kitabın içindəkilər**

1. Generalın qayıdışı (iki hissəli dram) .....	4
2. Bir səfərin ədəbi və əbədi sədası- .....	50
3. Çəkilməyən çən, dağılmayan duman .....	100
4. Müəllif haqqında .....	108

**"Elm və təhsil" nəşriyyatının direktoru:**  
**professor Nadir MƏMMƏDLİ**

**Kompüter dizayneri:** *Zahid Məmmədov*  
**Texniki redaktor:** *Yadigar Mirbağırzadə*

Çapa imzalanmış **09.03.2019**  
Şərti çap vərəqi **7,5**. Sifariş № **57**  
Kağız formatı **60x84 1/16**. Tiraj **500**

---

---

Kitab “**Elm və təhsil**” nəşriyyat-poliqrafiya  
müəssisəsində səhifələnib çap olunmuşdur.

E-mail: [elm.ve.tehsil@mail.ru](mailto:elm.ve.tehsil@mail.ru)

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.